

Algus ehk see nõndanimetatud Esimene vene revolutsioon

Skits

Kaido Jaanson

Aeglaselt väljub aegade hämarusest üks eestlane. Aleksander Kesküla. Aeglase-
malt, kui ta sinna sisenes. Oma esimesel elu-
perioodil oli ta aktiivselt tegev revolutsiooni-
listes sündmustes Eesti- ja Liivimaal aastail
1905–1907.

Ent 1905. aasta on üks neid aegu 20. sajandi Eestis, mille kohta on keerukas öelda, mis ja kuidas täpselt juhtus. Kuid sealt, 1905. aastast meie 20. sajandi ajalugu ju algas. Aeg, mida juba Marta Lepp 1922. aastal nimetas “Eesti rahva iseseisvuse arenemise teiseks tõusuks, kui esimeseks tõusuks nimetame Tartu esimese laulupidu aega, Koidula kiirte jagamise aega, Kreutzwaldi ideaalist armastuse aega”¹.

Kümme aastat hiljem, 1932. aastal rõhutas Hans Kruus: “1905. aasta liikumine oma eel- ja järelajastuga vajab ja väärrib kõige sügavamale küündivat ajalooteaduslikku uurimist.”² Tollaste probleemide läbiuurimist on Eestis nenditud edaspidigi, seda rohkem kui kord, enamasti küll mitte niivõrd ajaloolaste kui kirjanike ja kirjandusteadlaste poolt.³

I Raskused

Raskusi selle aja ja tollaste sündmuste käsitlemisel on aga mitu.

Esiteks on see elu, mille kohta asjaosalised ise arhiive ei pidanud. Sest ajal, mil tegusid tehti, tuli nende tegemist varjata, jälgi neist, vähemalt sellest, kuidas mingeid tegusid ette valmistati, ei tohtinud jääda. Oli revolutsioon. Mida vähem kirjatas, seda parem. VSDTP Tallinna komitee 1905. aasta arhiiv likvideeriti sama aasta detsembris.⁴ Märkmeid tegid parimal juhul teised, need, kes olid kohustatud korda pidama, nemad aga tegid seda teiste allikate, tagajärgede järgi.

Teiseks: osaliste soov – ja ka võimalus – end ajaloo tarvis jäädvustada tekkis hiljem. Toimunud hakati taastama mälu järgi, see aga, teadagi, on auklik, selle killud on omavahel segamini läinud. Mälestused petavad isegi tahtmatult. Rääkimata, et enda ja oma sõprade rolli nähti kindlasti suuremana, teiste omi aga väiksemana. Teadlikult või kogemata, pole isegi tähtis. Ka inimlikult on see lihtsalt nii.

Kolmandaks – sekkus ka tahe, poliitika. See aasta, aasta 1905 juhatas poliitiliselt selle 20. sajandi, nii Eestis kui ka Venemaal. Tollastes sündmustes osalesid mitmesugused poliitilised voolud. Tegelikult sündisidki need voolud siis. Eestlastele oli see ühtlasi poliitiline ärkamine, mis järgnes kultuurilisele ärkamisele. Igaüks neist vooludest nägi sündmusi omamoodi, püüdis enda taotlustele, tollaste ja edaspidistele, anda põhjendust oma toorkordse rolli suurendamise, suureks puhumise ja teiste oma pisendamise abil. Eristumised, mis tekkisid siis, jätkusid ja teravnesid, üldsegi mahenemata, ning jäid kauaks poliitilise võitluse osaks, kaudselt kuni tänaseni.

Neljandaks – pilti rikub seegi, et siis olid ühtsugu kooslused. Kooslused, mis pärast lagunesid. Tollastest kaasvõitlejatest võisid

¹ M. Lepp. 1905. aasta romantika. Mälestused. I. O/Ü. Noor-Eesti Kirjastus, Tartu, 1922, lk. 18.

² H. Kruus. Saateks. – Punased aastad. Mälestisi ja dokumente 1905. aasta liikumisest Eestis. I. Toimetanud Hans Kruus. Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus, Tartu, 1932, lk. 5.

³ Vt. nt. V. Gross. Möisad põlevad.... – Looming 1980, nr. 1, lk. 126–127; L. Siimisker. Tammsaare Kröösus ja Kesküla. Maaleht 29. I 1998, lk. 22, kui mainida üksnes mõnda.

⁴ EAA, f. 3654, n. 1, s. 8, l. 82; vt. ka ERAF, f. 395, n. 1, s. 11, l. 5–6.

saada verivaenlased, lahutatud selliste rindejoontega nagu kodanlane, vähemlane või enamlane, bolševik. Meenutada tuli omasid ja unustada neid, kes polnud enam omad. Seda rohkem, et pooleks sajandiks monopoliseeris Eestis, aga Venemaal kauemgi, eriti tollase ajaloo esituse üks just 20. sajandi algul tekkinud liikumisi ja mõttevoole, tehes selle ajaloo poliitilise võitluse osaks ja andes talle erilise poliitilise teravuse. Seda ka mõttevoolu enda raames.

Viiendaks, segavad seesugusedki ladesused nagu vajadus leida ja tekitada ajalooline koht Mihhail Ivanoviš Kalininile, Nõukogudemaa juriidilisele riigipeale aastail 1919–1946. Asjaolu, mis pole tähtis üksnes Tallinna puhul, kus Kalinin tegutses 1901. aastast kuni veebruarini 1904, vaid ka kogu Eesti suhtes. Kalinini mõju pidi kajastuma eesti töölisiikumises ja ajalooski. Seda just sotsiaaldemokraatliku liikumise raames, mis on aga pretendeerinud sündmuste juhtija kohale. Lisaks sellele, et on üldse tavaline, otse seaduspärane, et hiljem esile tõusnud tegelaste varasemaidki tegusid kiputakse nägema suuremana, kui need tegelikult olid.

Materjali nappuse üle ei saa käsitletava probleemi puhul aga kurta. Selle kogumist ja koondamist alustasid enamlased Leninigradis 1925. aastal, Eestis asutati 1905. aasta Selts aprillis 1929 Tartus.⁵ Mingi kokkuvõtte esimeste tööst valmis 1926. a.,⁶ jäi aga viimaseks, teistest 1932. a. trükki jõudnud "Punased aastad" oli kavandatud neljaköitelisena, piirdus aga ühega.⁷ V. Juhandi (Johanson) rohkem kui tuhandeleheküljeline käsikiri (tõepoolest käekirjaline) arhiivis⁸ ja Mihkel

Aitsami masinakirjas ajaloolaste hulgas käest kätte liikuv materjalikogum⁹ on otsekui karje – tehke ometi midagi! Kõigest hoolimata puudub sündmuste kohta isegi asjalik kirjeldus. Rohkem on pigem teoreetilisi üldistusi, mõnikord nii üldisi, et faktidele pole neis üldsegi kohta. Pool sajandit tagasi ilmunud dokumendikogust,¹⁰ pealegi venekeelsest, ei leia Otto Sternbecki, Alma Ostra, Marta Lepa, Nikolai Kõstneri ega August Rei nime, Hans Pöögelmanni omast rääkimata, sest NLKP XX kongress oli veel olemata. Liikuisid massid, mitte inimesed. Politseidokumentidest ja mälestustest koorub välja teistsugune tegutsejate ringkond kui see, kes on jäädvustatud ajalooteoste – ka uurimuste – lehekülgedele.

Edasi üritan keskenduda just ka sotsiaaldemokraatliku tegevuse parteilisele küljele, sellele, mida tehti pörandi all ja poliitiliselt, tegevusele, mida tuli varjata. Massiliikumise-ga on lihtsam, sellest jäid järele selged sündmused, neid püüdis aga erinevad poliitilised voolud liikumise sees enda nimele kirjutada.

II Tallinn

Nõuka-aegne versioon sotsiaaldemokraatia, eriti Tallinna komitee tekkest oli järgmine: silmapaistev osa selle organiseerimisel Eestis kuulub M. I. Kalininile, kes aastail 1901–1904 töötas Tallinnas. 1902. aastal ühinesid Tallinna töölisingid Kalinini juhtimisel ühtsesse sotsiaaldemokraatlikku organisatsiooni, mille eesotsas oli Töölise Keskring, see aga oli VSDTP Tallinna organisatsiooni

⁵ P. Väljas. 1905.–07. a. revolutsiooni ajaloo uurimine ja käsitletused kodanlikus Eestis. Diplomitöö. Tartu, 1986, lk. 2, 6.

⁶ 1905. aasta Eestis: kirjeldused. Mälestused. Dokumendid. EKP. KK. Ajalookomisjon. Külva, Leningrad, 1926.

⁷ P. Väljas. 1905.–07. a. revolutsiooni ajaloo uurimine..., lk. 12.

⁸ EAA, f. 3654, n. 1, s. 48–58. 1905. aasta revolutsioon Põhja-Eestis. Mustandkäsikiri. Kuivõrd on asjaolu, et Põhja-Eesti sündmusi noil aastail on "nõukogude"-aegsete uurijate poolt käsitletud rohkem kui Lõuna-Eesti omi, tingitud selle käsikirja olemasolust, jääb praegu lahtiseks küsimuseks.

⁹ M. Aitsam. 1905. aasta rewolutsioon ja selle ohwrid Eestis. Materjalid. Kogunud ja korrastanud Mihkel Aitsam 1906–1948.

¹⁰ Revoljucija 1905–1907 gg. v Èstonii. Sbornik dokumentov i materialov. Èstonskoe Gosudarstvennoe Izdatel'stvo, Tallinn, 1955. Aleksander Kesküla siiski on (323). Võib-olla on proportsioonid paigas, seda ehk tahtmatult.

aluseks. 1903. aastal tekkisid VSDTP grupid Tartus ja Narvas ning seejärel Pärnus ja teisteski kohtades. 1904. aasta lõpul moodustati VSDTP Tallinna komitee, mis rajas sideme VSDTP KK välismaabüroo, VSDTP Peterburi Komitee ja Riia sotsiaaldemokraatidega. Nii tekkisid Eestis sotsiaaldemokraatlikud organisatsioonid kui VSDTP koostisosad. 1905. aasta revolutsiooni eel kuulus nendesse 250 sotsiaaldemokraati.¹¹

Arhiivi (politsei), mälestuste ja Rudolf Vakmani¹² andmetel kulges Tallinna komitee kujunemine nõnda. Enne jaanuarikuiseid Peterburi sündmusi arvatavasti ei eksisteerinud Eestimaa kubermangus kuritegelikke (loe: revolutsioonilisi) organisatsioone, vähemalt ei olnud märke nende tegevuse kohta, arvas parun Nolde, polkovnik, detsembris 1905 ettekandes politseidepartemangu eriosakonna ülemale. VSDTP Tallinna komitee poolt allkirjastatud hektograafilised väljaanded, mis algul pöördusid üksnes tööliste, hiljem ka talupoegade poole, ilmusid pärast 9. jaanuari sündmusi Peterburis (siin ja edaspidi kuupäevad juulise kalendri järgi). Kõik kinnitab, et tegevust alles alustati, arvas Nolde. Tema jaoks on mõjuallikaid, kust kurjus tuli, kaks: Peterburi ja Jurjev.¹³

Märtsi lõpul Tallinna piirkonnakohtu prokurör Tomaševski enam ei kahelnud, et

eksisteerib organisatsioon, mis nimetab end VSDTP Tallinna komiteeks. Enamik selliselt allkirjastatud proklamatsioone oli kirjutatud ühe ja sama käekirja ning sisuga, mis koostatud arenenud ja haritud inimeste poolt, kes kodus mitte üksnes vene, vaid ka eesti keeles.¹⁴ Kolm päeva hiljem tegi polkovnik Volkov agentuurandmetele toetudes ettekan- de, et Tartus on kujunenud pörandaalune organisatsioon, mille eesmärgiks on illegaalse kirjanduse levitamine ja rahutuste korraldamine. Organisatsiooni liikmete nimekirjas oli kolmandal kohal Aleksander Kesküla.¹⁵

Ka Vakmani käsitluse kohaselt pani parteilisele organisatsioonile Tallinnas aluse Mihhail Kalinin. 1904. aasta lõpuks oli tööliste pörandaaluste ringide juhtivaks kesk- kohaks nn. Keskring, mis koosnes umbes kümnest töölisest, “peale Karl Palki, kes intelligent oli”. Tööliste organisatsiooni kõrval tegutses veel haritlaste sotsiaaldemokraatlik ring: “1904. a. lõpul ja 1905. a. algul pidas ja nimetas haritlaste ring end W. s.-d. t.-p. Tal- linna komiteeks.”¹⁶

Kuid nüüd otsustas ka Keskring mää- rata komitee. See Tallinna komitee juhatas tööd kohtadel ja seisis koos ainult töölistest. Vakmanist võib aru saada, et seni oli organi- satsioon kujunenud ise, ilma valimisteta. Ha- ritlaste ringil oli aga “tugevamaid jõudusi kui

¹¹ T. Kar’jahjarm, J. Krastyn’, A. Tila. Revoljucija 1905–1907 gg. v Pribaltike. Akademija nauk ÈSSR, Tallinn, 1981, lk. 18.

¹² R. Vakman. Venemaa sotsiaaldemokraatlise partei tegevus Tallinnas 1905. a. – 1905. aasta Eestis: Kirjeldused. Mälestused. Dokumendid. EKP KK. Ajalookomisjon. Külvaja, Leningrad, 1926, lk. 102–124. Rudolf Vakmani (1894–1937) artiklit võib käsitleda ühest küljest kui uurimust, sest sündmuste kaasosaline ta polnud, olles nende puhkedes just teismeliseks saanud. Riigivastasesse tegevusse liitus ta alles järgmise kümnendi algul. (R. Majak. Rudolf Vakman. – Revolutsiooni lipukandjad. Lühikesi ülevaateid Eestis tegutsenud väljapaistvate revolutsionääride elust ja tegevusest. I. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 1962, lk. 184.) Samas liikus ta inimeste keskel, kelle mälestused toimunud sündmustest olid veel värsked. 1930. aastal suunati Vakman Leningradi Punase Professuuri Instituuti, mille lõpetas 1935. aastal majandusteaduste kandidaadi kraadiga (samal, lk. 187).

¹³ ERAF, f. 27, n. 1, s. 128, l. 1.

¹⁴ ERAF, f. 27, n. 1, s. 108, l. 6.

¹⁵ ERAF, f. 27, n. 1, s. 131, l. 6–7. Vt. ka “Kuriteoline organisatsioon” Tartus 1905. a. – Proletaarne Revolutsioon Eestis, 1927, nr. 2(3), lk. 33–35; S. Issakov. Arhiivide peidikuist. Kirjastus “Eesti Raamat”, Tallinn, 1983, lk. 195. Alampolkovnik Tihhonovitsi tagasisivaates aasta hiljem on Aleksander Kesküla nimi selle organisatsiooni liikmete seas tõusnud esikohale (ERAF, f. 27, n. 1, s. 128, l. 8). A. K. (nagu ta ennast ka ise mõnikord tähistas) oli selleks ajaks tõenäoliselt lahkunud Tallinna (vt. ERAF, f. 395, n. 5, s. 51, l. 24; L. Èringson. Tartuskij universitet v 1905 godu. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised. Vihik 56. Tartu, 1957, lk. 20), sest nagu edaspidi näeme, võis teda 1. märtsi paiku juba seal kohata. Ei ole teada, et A. K. enne seda Tallinnas oleks olnud või kui, siis pole seda märkimisväärselt peetud. Üliõpilasinna noortest oli A. K. esimene, kellest on teada, et ta Tallinna siirdus.

¹⁶ R. Vakman. Venemaa sotsiaaldemokraatlise partei tegevus..., lk. 102–103.

töolistel. Pealegi oli selle ringi ümber kogunud hulgake aktiivseid tegelasi, kes aga töölistega seotud ei olnud, nagu "Papp" (varjunimi), Kesküla, "Jefiim" (varjunimi, üks paremaid juhte), Kõrve (varjunimega "Mägi"). Liikumises oli veel üliõpilasi, keskkoolide õpilasi j.t., nagu Blumberg ...". Haritlaste organisatsiooni peamised juhid olid Dubois ja Lurje, "mõlemad olid sidemetes ka töölistega. Dubois juhtis aktiivselt ka tööliste organisatsiooni."¹⁷

1905. aasta varakevadel, märtsis või aprillis, toimus Lasnamäe all Keskringi laiendatud koosolek, kus kõnelesid Blumberg ja Jefiim. Seal otsustati asutada Tallinna komitee "valitud alusel"¹⁸. Sündmustiku selline kulg vastab üldiselt ka pildile, mis kujunenud politseidokumentide põhjal.¹⁹ Üheaegselt VSDTP Tallinna komitee valimisega toimusid ka vabrikukomiteede valimised, kohati kas enim ehk jälle hiljem: "See oli õieti kogu organisatsiooni ümberkorraldamine kindlale organisatsioonilisele alusele."²⁰ Tallinna komitee kui tehaste esindus formeerus aprillis,

ta kinnitati ka 1933. aastal veel Nõukogude Liiduski.²¹ Uus, tööliste poolt valitud sotsiaaldemokraatide Tallinna komitee sai ainukeseks parteiliseks juhtijaks, arvab Vakman. Haritlasteorganisatsioon olevat andnud kogu oma asjaajamise üle uuele Tallinna komiteele.²² Kirjeldus langeb põhimõtteliselt kokku Johannes Pikkovi omaga,²³ viimane on üksnes veidi rahvuslikuma kallakuga.

Uus Tallinna komitee pidas oma esimese koosoleku maha mai keskpaiku Patarei ligidal mere ääres. Selle esimese seadusliku Tallinna komitee organisaatoriks (seega esimeseks organisaatoriks Tallinnas) oli Aleksander Kesküla.²⁴ Eduard Laaman on sedastanud, et A. K. oli see, kes "esimese korraliku põrandaluse" Tallinna komitee organiseeris, "mis juba suuremalt jaolt eestlastest koosnes"²⁵, ja sisuliselt on tal õigus. 1905. aasta kevadel elavnes VSDTP Tallinna komitee tegevus, suurenes proklamatsioonide hulk, need ilmusid perioodiliselt, sagesid organiseeritud koosolekud, Harjumaal oli näha agitaatoreid

¹⁷ R. Vakman. Venemaa sotsiaaldemokraatlike partei tegevus..., lk. 104–105.

¹⁸ R. Vakman. Venemaa sotsiaaldemokraatlike partei tegevus..., lk. 105.

¹⁹ Poleemilises ägeduses kinnitab sama ka Hans Pöögelmann: "...ei saa Tallinna enamlike organisatsiooni ajaloost ikkagi välja visata ei Mihail Kalinini, ei Düboad, ei Al. Kesküla..." (H. Pöögelmann. Enamlus ja vähemus Eestis 1905. a. Leningrad, 1933, lk. 27). 1954 kirjutas Joosep Saat, et "Tallinna organisatsiooni eesotsas seisis kuni 1905. a. kevadeni Anatoli Dübua, kelle isiku ja tegevuse kohta on õige vähe andmeid" (VSDTP organisatsioonide loomine Eestis. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 1954, lk. 14). 1917 oli A. Dubois tööministri kolmas asetäitja (Z. Galili. Lidery men ševikov v russkoj revoljucii. Social'nye realii i političeskaja strategija. Izdatel'stvo Respublika, Moskva, 1993, lk. 279). Dubois oli üks nendest, kellega 1915. a. kohtus A. K. antud rahaga Venemaal käinud taani sotsialist Alfred Kruse (M. Futrell. Northern Underground. Episodes of Russian Revolutionary Transport and Communications through Scandinavia and Finland 1863–1917. Faber and Faber Ltd, London, 1963, lk. 136).

²⁰ R. Vakman, Venemaa sotsiaaldemokraatlike partei tegevus..., lk. 106. Teada on vähemalt seitse isikut, kes uude komiteesse valiti. Need olid Leberecht Wiegandist, Press Lausmanist, Reimann Voltast, Kuhlmann Lutherist, Kirik Dwigatelist, Saar Rotermannist ja Laur Puuvillavabrikust. 1926. aastaks oli neist "kindlaks enamlikeks jäänud vist ainult sm. Kirik" (samas, lk. 105), kelle nime me "Revolutsiooni lipukandjatest" (Revolutsiooni lipukandjad. Lühikesi ülevaateid Eestis tegutsenud väljapaistvate revolutsionääride elust ja tegevusest. I–III. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 1962, 1972, 1978) siiski ei leia. 1930. aastail astus taas parteisse Friedrich-Eduard Leberecht (D. Rudnev. Friedrich-Eduard Leberecht. – Revolutsiooni lipukandjad. Lühikesi ülevaateid Eestis tegutsenud väljapaistvate revolutsionääride elust ja tegevusest. III. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 1978, lk. 82–85).

²¹ ERAF, f. 395, n. 1, s. 11, l. 26.

²² R. Vakman. Venemaa sotsiaaldemokraatlike partei tegevus..., lk. 106.

²³ J. Pikkov. Tallinnas 1905. a. – Punased aastad. Mälestisi ja dokumente 1905. aasta liikumisest Eestis. I. Toimetanud Hans Kruus. Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus, Tartu, 1932, lk. 170–173.

²⁴ R. Vakman. Venemaa sotsiaaldemokraatlike partei tegevus..., lk. 106. "Tartu üliõpilane, kes üliõp.-seltsist välja visati, et seal Tõnissoniga lõõma hakkas. Sattus kättemaksu kihutusel s.-d. ridadesse. Keerles seal kaks aastat, oli väga "käre", "noobel" ja alati väga tähtsa näoga. Kadus 1907. a. väljamaale, kus ta enesest vahete-vahel väga kahtlast sorti plaanidega märku andis. Ilmasõja ajal liikunud ta Rootsis – kuuldavaste ühe sõdiva riigi ülesandel," iseloomustab Vakman teda (samas).

²⁵ E. Laaman, Enamlus Eestis I. Kaitseväge date Staabi VI os., Tallinn, 1930, lk. 30.

tehadest, kes jagasid talupoegadele lendlehti ja seletasid neid, nentis polkovnik Nolde.²⁶

Ent selleks ajaks oli tekkinud juba ka selline institutsioon nagu töölisvanemad, kes valiti 13. jaanuaril. Nende valimise tulemused kinnitas kuberner Bellegarde 4. veebruaril.²⁷ 1925. aasta 15. novembril Leningradis toimunud EKP KK juures oleva partei ajaloo komisjoni koosolekul meenutas sm. Kirik, seda küll klausliga "vist", et vanemate nõukogu esimene koosolek oli olnud "Estonia" seltsis. Jätkas Friedrich-Eduard Leberecht: "Esialgul vanemate nõukogu peale oli partei mõju väga väike, kuid ühes sündmuste arenemisega laienes ka partei mõju, nii et edaspidi partei andis kõik juhtnöörid nõukogule."²⁸

1. märtsil toimus ametist lahkunud Bellegarde ärasaatmine Tallinna tööliste poolt.²⁹ See on sündmus, mille tausta suhtes tundub samal koosolekul kõlanud olevat kahesuguseid seisukohti, ilma et neid siiski teravalt vastandatud oleks. Nentinud, et Bellegarde lahkudes olid vanemate nõukogud vabrikutes juba olemas, sedastas Leberecht, et kuna partei mõju tööliste seas olnud veel väike, otsustatud seda sündmust enda mõju suurendamiseks ära kasutada. Talle otseselt vas-

tu vaidlemata konstateeris aga Alt, et selle saatmise ühed agaramad organiseerijad olnud "Eesti käsitöölise seltsi esimees Keskküla"³⁰ ühes teiste kodanlaste herradega". Talle sekundeeris, otsekui rõhutavalt, Pöögelmann: "...Bellegarde ärasaatmine ei olnud mitte tööliste vanemate nõukogu otsus, vaid peaorganisaatorid olid selles Estonia Selts ja E. K. Selts Keskkülaga eesotsas."³¹

Intrigeerib probleem, kuidas sai senisest eemalseisjast, inimesest, kes tuli Tartust, kohe kahest, seni siiski erinevast koostisosast kujuneva organisatsiooni juht? Esiteks pidi sel tegelasel olema mõlema osapoole usaldus. Teiseks võib A. K. saamises VSDTP Tallinna komitee organisatsiooni etteotsa näha ka Keskringi ja haritlaste komitee kompromissi, mis poliitiliste organisatsioonide liitumise puhul on nii tavaline: uus juht võetakse kõrvalt vältimaks võimalust, et üks liituvatest osapooltest neelab ja allutab teise.

"Tallinna komitee hakkas agaralt tööle," tunnistab Vakman. "Otsiti ja loodi sidemeid vabrikutega ja ettevõtetega, kus neid veel ei olnud. Võideti uusi liikmeid organisatsiooni juure. Suve jooksul olid pea alalised streigid, kord ühes, kord teises kohas. T. k. andis sel

²⁶ ERAF, f. 27, n. 1, s. 128, l. 1–2.

²⁷ M. Aitsam. 1905. aasta revolutsioon..., lk. 6, 12. Mida möönis ka Hans Pöögelmann: "Nähtavasti asutati vanemate nõukogud jaanuari kuus." (ERAF, f. 27, n. 1, s. 1, l. 10p). Ta ei saanudki seda täpselt teada, sest oli kuni sügiseni Saksamaal, kust naasis Eestisse alles 1905. aasta oktoobri lõpul (E. Plotnik. Hans Pöögelmann. Elu ja tegevus 1975–1919. Eesti Raamat, Tallinn, 1965, lk. 80). VSDTP Tallinna organsatsiooni liige sai tast 7. novembril 1905 (ERAF f. 25, n. 2, s. 139, l. 116).

²⁸ ERAF, f. 27, n. 1, s. 1, l. 10–10p.

²⁹ ERAF, f. 27, n. 1, s. 138, l. 32–33. A. V. Bellegarde. Minu mälestused Eestimaa kubernerina. K./Ü. "Loodus", Tartu, 1937, lk. 258–262. Tartus osales Eesti Käsitöölise Seltsi rahvuslikus meelevalduses oktoobris 1905 (K. E. Sööt. Tartus oktoobripäevil 1905. – Punased aastad. Mälestisi ja dokumente 1905. aasta liikumisest Eestis. I. Toimetanud Hans Kruus. Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus, Tartu, 1932, lk. 96, 97, 99).

³⁰ Aleksander Kesküla kirjutas oma nime ühe k-aga, mis ei ole aga teisi, nii kaasaegseid kui hilisemaid autoreid, takistanud seda kahe k-ga kirjutamast. Tsitaatides jään selles artiklis viidatud autori variandi juurde, sest sel võib olla ka tunnetuslik tähtsus: see ilmutab, kui hästi või halvasti, põhjalikult või pealiskaudselt ta mainitud isikut tundis.

³¹ ERAF, f. 27, n. 1, s. 1, l. 10–10p. A. K. ja "Estonia" seltsi seoste viitab ka jälg, mille esimene oli jätnud Paul Pinna mällu: "Üks neist huvitavamatest, kellega ma isiklikult tuttavaks sain oli Tartu üliõpilane Aleksander Kesküla. Selle revolutsionääri kohta kirjutab Marta Lepp omis memuaarides öieti, kui ta mainib, et Aleksander Kesküla oskas terroristlikult kõnelda. Ja teda kardeti. Ta oskas vastast kohutavalt sugereerida ja hirmutada. Ta võis jubedalt mõjuda ka kõige skeptilisema, külmaverelisema mõistuse peale. Sarnaseil juhtumel tuletas ta meele viisakat, peent, hästirietatud röövlipéalikut. Selles seltskonnas liikusin minagi. Kuni Marta Lepp`aga juhtus õnnetus. Kevadel me mängisime mingisuguse ühevaatuselise komöödia, milles Marta Lepp kaasa tegi ja sõitis otsemat teed Mustamäele, peale näitemängu, "punase lipu" koosolekule. Kuid selle pealt võetakse Marta Lepp sandarmite poolt kinni ja viiakse vanglasse." (P. Pinna. Minu eluteater ja teatrielu, I, lk. 37) Viimane väide on ekslik. Lepp ei sattunud vanglasse nii. Ta vangistati 9. juulil, nagu allpool näeme.

puhul alatasa lendlehti välja....”³² See on aeg, mida Jaan Anvelt 1926. aastal iseloomustab sõnadega: “Aasta algul oli revolutsiooniline liikumine peaaegu täieste loodusjõuline. Venemaa sotsiaaldemokraatlikel töölisparteil on ainult Tallinnas organisatsioon, mis enam ehk vähem tööliste hulkadest on välja kasvanud ja nendega ühenduses seisab. Kuid liikumist juba kevadel juhtida ei suuda ta ka siin veel mitte. Läheb enne mõni kuu, kui tööliste enamus teda **oma juhtivaks jõuks**, tema otsuseid **oma** staabi otsusteks hakkab pidama.”³³ Ehk aeg, mil VSDTP Tallinna komitee tegutses A. K. juhtimisel.

Ühtlasi pöördub A. K. abi saamiseks Tartu poole, seda näiteks 1. mai organiseerimisel.³⁴ 22. mail korraldas Tallinna komitee tööliste koosoleku Valdeku metsas, kus Kesküla sot-

siaaldemokraatliku partei programmi seletas: “Sarnaseid koosolekuid, kus parteitegelased kõnedega üles astusid, peeti suve vältel väga tihti.”³⁵ Jaanipäeval, 24. juunil toimus niisugune koosolek ka Mustamäe all, kus üks maskeeritud mees olevat partei enamlaste nimel kõnelenud.³⁶

Ent ööl vastu 9. juulit toimus Tallinnas hulgaliselt arreteerimisi.³⁷ Vangistati 30–40 inimest.³⁸ Polkovnik Nolde koostatud nimekirja algas Abram Murjega (tõenäoliselt mõeldud Lurje’d), järgnesid Aleksander Kesküla, Marta Lepp jt. Polkovniku veendumuse kohaselt arreteeriti see ringkond inimesi, kes moodustasid Tallinna komitee tuumiku, samuti rida inimesi, kes nii või teisiti olid nendega kokku puutunud. Uurimine kinnitanud taas, et komitee tegevus oli alanud ajavahemikus jaa-

³² R. Vakman. Venemaa sotsiaaldemokraatlike partei tegevus..., lk. 106.

³³ J. Anvelt. 1905. aasta revolutsioonilisest liikumisest Eestis. – 1905. aasta Eestis: kirjeldused. Mälestused. Dokumendid. EKP. KK. Ajalookomisjon. Leningrad, Külvaja, 1926, lk. 56.

³⁴ Meenutab Karl Ast: “Vahepeal külastasin ma ühenduses esimese mai pühaga Tallinna, kust tuli tungiv soovivaldus saata neile keegi kõnet pidama... Läksin juhutatud aadressil sidemeest otsima, kelleks oli minule senitundmatu tegelane Aleksander Kesküla. Ta asus Nunne tänavas väheldase maja alumisel korral. Leidnud vajaliku ukse, koputasin. Seest hüüti saksa keeles: Wer ist da? Vastasin et koolivend Tartust. Vastuvõtjaks osutus üsnagi keskmine härra valges vestis ning ruudulises pintsakus. Et A. Keskülast hiljem rohkesti kõmulist teatavaks on saanud, kirjeldan teda mõne kriipsuga. Umbes kahekümne viie aastane mees teravaks põetud kikkhabemega; külmad silmad, sarkastiline naeratus. Punakas-blondid juuksed võideõli kasutamisega siledaks kammitud. Kasv keskmine, rüht kõhnavõitu. Teretav käepigistus järsk, lühike. Sõbralikkust ei teeskle, aga viisakusreeglist peab laitmatult kinni. Kõneldes reedab pisut võõrapärast aktsenti, aga laused ja sõnade valik kuuluvad haritud eesti keelele. Kui midagi teada tahab, suurib pilgu kõnetatava isiku silmadesse. Sellise mulje sain ma temaga esimesel kohtumisel ja nii harjusin ma teda pärastistelgi kohtumistel nägema. Võibolla nägid paremad inimestetundjad teda hoopis teistsugustes aspektides. Meie vestlus tol puhul ei kestnud üle tunni. Vastuvõtja pakkus mulle termospuudelist leiget kohvi. Siis läksime. Tänaval ei tahtnud mu saatja eesti keelt rääkida. Keerutas punavarrelist jalutuskeppi ja loopis valjul häälel saksakeelseid lauseid. Ma sain aru, et ta tegi seda suitsukattteks, sest iga sakslast peeti vanameelseks riigitrauks isikuks. Suurel Pärnu maanteel andis ta mu uue saatja hooleks.” (K. Ast Rumor. Aegade sadestus. Olusid, iseloomustusi, hinnanguid. II. Punane ja must. Eesti Kirjanike Kooperatiiv, Lund, 1965, lk. 213–214)

See pikk lõik vajab kommentaare. Esiteks teeb Ast sellega valeks polkovnik Volkovi agentuurandmed, nagu olnuks K. Ast ja A. K. Tartus kuulunud ühte põrandaalusesse organisatsiooni, teiseks polnud A. K. ja K. Ast tegelikult koolivennad, sest esimene oli õppinud kroonugümnaasiumis, teine oli Treffneri gümnaasiumist, mistõttu võisid nad teineteist tõepoolest mitte tunda. Kolmandaks – Vakmani andmetel toimus VSDTP korraldatud meelevallus 1. mail mitte Nõmme kandis, kuhu Ast väitis end suundunudvat, vaid Kadriorus (lk. 106), kuid miitinguid võis olla ka kaks, üks allikatest võis eksida ja segamini ajada mingil teisel päeval/ajal toimunud analoogse üritusega. Ent see on üksnes detail illustreerimaks, missuguste probleemidega tuleb 1905. aasta uurijal kohtuda, kui tõsiselt tööd teha.

³⁵ R. Vakman. Venemaa sotsiaaldemokraatlike partei tegevus..., lk. 106. (Vt. ka T. Karjahärm, R. Pullat. Eesti revolutsioonitules 1905–1907. Kirjastus Eesti Raamat, Tallinn, 1975, lk. 69)

³⁶ R. Vakman. Venemaa sotsiaaldemokraatlike partei tegevus..., lk. 107. E. Saare mäletamist mööda olnud kõnelejad Mihkel Martna ja Otto Sternbeck (E. Saar. Kilde punaseilt päevilt. – 1905. a. revolutsiooni päevilt. Mälestiste kog. K.-ü. Rahva Sõna kirjastus, Tallinn, 1931, lk. 71).

³⁷ ERAF, f. 27, n. 1, s. 128, l. 4. Korrates aprillis 1906 seda nimekirja, asetab alampolkovnik Tihhonovitš A. K. juba esimeseks (ERAF, f. 27, n. 1, s. 128, l. 8).

³⁸ ERAF, f. 27, n. 1, s. 125, l. 54.

nuar–aprill 1905. Nüüd komitee väljaanded mõneks ajaks lakkasid, ja kui need aeg-ajalt ka ilmusid, polnud nende sisu enam see, mis varem, pärinedes ilmselt tööliiskeskonnast, keda komitee agitaatoritel oli õnnestunud organiseerida, arvas Nolde.³⁹ Arreteerimise põhjuseks oli sotsiaaldemokraatide kavatus korraldada meelevaeldusi tähistamaks poole aasta möödumist 9. jaanuari sündmustest.⁴⁰

Abram Lurje ja Tatjana Slovatinskaja

Sellal kui nõuka-aegsed käsitlused kirendasid Kalinini suurest panusest Eesti sotsiaaldemokraatlikku liikumisse, on neist raske leida Abram Lurje nime,⁴¹ kelle Tallinna töölised oktoobris 95 aastat tagasi Toompea vanglast välja nõudsid ja kätel Estonia seltsimajja sisse kandsid, et ta seal kõnet saaks pidada.⁴² Kindlasti oli mingi lüli Kalinini ja A. K. vahel. Väidetavalt oli ta tihedas koostöös Kalininiga⁴³ ja jäi Eestisse ka pärast Kalinini väljasaatmist Tallinnast. Septembris sai A. K. öde temalt õnnesoovikaardi sünnipäevaks, millel oli ka Lurje allkiri.⁴⁴

Abram Hatskelevitš Lurje. Pärit ilmselt Poltaavast.⁴⁵ Politsei andmetel 1905. aastal 34-aastane, sündinud 1870. aastal või varem.⁴⁶ Kindlasti vanem kui Mihhail Ivanovitš. Samuti haritum: St. Peterburgis asuva Neeva laevaehitustehase endine joonestaja, tehnoloog. Tegeles grupi “Töölislipp” (“Rabočee znamja”) tegevuse taastamisega pärast seda, kui eelmised juhtisikud, üks neist tulevane esseer-terrorist Boriss Savinkov,⁴⁷ olid vangistatud; ta saadeti selle eest detsembris 1902 Peterburist kolmeks aastaks välja.⁴⁸ Revolutsiooniliikumise ajalugu on Lurje jäljed kaotanud. Suri 1925. a.⁴⁹

Ka oma abikaasa, Tatjana Slovatinskaja mälestustest kaob ta 1909. aasta paiku,⁵⁰ tegelikult juba varemgi. Ja loomulik on, et 1950. aastail kirjutatud mälestusis vaatab Slovatinskaja Kalinini poole alt üles kui suure juhi ja õpetaja poole. Aeg oli oma töö teinud. See hilisem VK(b)P keskkomitee töötaja, samuti kindlasti lüli Kalinini ja 1905. aasta vahel, on vähemalt niisama huvitav kui ta abikaasa. Slovatinskaja, muide, kirjanik Juri Trifonovi vanaema, oli sündinud 1879. aastal.⁵¹ Olen vihjanud, et Abram Lurje võis olla

³⁹ ERAF, f. 27, n. 1, s. 128, l. 2–4.

⁴⁰ R. Vakman. Venemaa sotsiaaldemokraatlike partei tegevus..., lk. 107–108.

⁴¹ T. Karjahärmi-R. Pullati raamatust (Eesti revolutsioonitules...) õnnestus Lurjed leida kolmel korral (lk. 42, 48, 64), Kogu Baltikumi käsitlevas kolme autori teoses (T. Kar'jaharm, J. Krastyn', A. Tila. Revolucija 1905–1907 gg. v Pribaltike. Akademija nauk ËSSR, Tallinn, 1981) ühel korral (lk. 25), Slovatinskaja puudub neis täielikult. Kummalgi raamatul, nii 1975. kui ka 1981. a. ilmunul, pole isikuregistrit.

⁴² M. Aitsam. 1905. aasta revolutsioon..., lk. 42–43.

⁴³ D. Rudnev. Silmapaistev revolutsionäär. – Eesti Kommunist 1975, nr. 11, lk. 65.

⁴⁴ ERAF, f. 395, n. 5, s. 51, l. 24. Kas nad istusid ühes kongis?

⁴⁵ T. A. Slovatinskaja. Iz vospominanij. – Prometej. Tom četvrtij. Molodaja gvardija, Moskva, 1967, lk. 217.

⁴⁶ H. Pöögelmann. Valitud teosed. V köide (1933–1937). Koostaja E. Plotnik. Kirjastus Eesti Raamat, Tallinn, 1982, lk. 406.

⁴⁷ B. Savinkov. Vospominanija terrorista. Lenizdat, 1990, lk. 8.

⁴⁸ ERAF, f. 27, n. 1, s. 131, l. 3. Pole võimatu, et tema oli see propagandist Aabram, kellest kirjutab J. Pikkov (Tallinnas 1905. a. – Punased aastad. Mälestisi ja dokumente 1905. aasta liikumisest Eestis. I. Toimetanud Hans Kruus. Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus, Tartu, 1932, lk. 173). Ehkki Pikkov arvab, et mees oli ilmunud 1905 kevadel Tallinna, võidi seda talle väita ka konspiratiivsetel kaalutlustel. Ent nii või teisiti kinnitab see ühtlasi, et Lurje polnud varem eriti aktiivne olnud.

⁴⁹ H. Pöögelmann. Valitud teosed, lk. 406.

⁵⁰ T. A. Slovatinskaja. Iz vospominanij, lk. 222. Kalinin oma Tallinna mälestustes Abram Lurjed üksnes korraks nimetab, seda loetelu sees, ja mäletab Slovatinskajat Slavutinskajana (M. Kalinin. Prebyvanie v Revele. – Proletarskaja Revolucija 1921, nr. 3, lk. 242, 244).

⁵¹ Jekaterina Kalinina, neiuna Loorberg, sündinud 2. juulil 1882, oli noorem kui Slovatinskaja. Selles eas on vanusevahed küllalt tähtsad. Slovatinskaja mälestustes on aga saanud temast ja ta abikaasast mitu aastat nooremad Mihhail ja Kati soliidseteks juhtideks. Sajandialguse situatsioonis ei tarvitsenud see sugugi nii olla, tõenäoliselt ei olnudki.

Mihhail Lurje, ise juba siis selles võimaluses kaheldes. Ent juurdlus jätkus.⁵² Mingi seos näib olevat siiski olnud. Slovatinskaja esimene revolutsiooniline ülesanne oli külastada Peeter-Pauli vanglas oma “sugulast” Mihhail Lurjed.⁵³ Nimeliselt meenutab Slovatinskaja Eestist üksnes kolme inimest: Strandmani, Martnat ja ... Marta Leppa, oma energilist abi 1905. aasta jaanuaripäevil.⁵⁴

Marta Lepp

Alias Sophia Vardi, 1913 Marta Kirschbaum, 1927 Maarda Utuste, hilisem innukas taarausjuuurutaja, kes tollaste tunnistuste kohaselt elaski Lurjede juures. 1926. a. väitis Laaman Hans Vürsti jutu järgi, et Marta Lepa “tassinud liikumisse” A. K.⁵⁵ Muud allikad ja loogika räägivad pigem vastupidist. Kui uskuda Leppa ennast, sai ta “äratuse” Julius Sõrmuselt Peterburis, mitte Tartus ega Tallinnas.⁵⁶

Peatükis “Millal sattusin nende juure?” järgneb Lepal Peterburile Tallinn: “Siis sõitsin Tallinna ja ühinesin nõrgise tööliste rongkäiguga 12. jaanuaril 1905. aastal.” Pärast mii-

tingut Lausmanni heinamaal (Lepal trükiviga – Lansmanni) hakkas ta Tallinnas põrandaaluseid revolutsionääre otsima, sai “tuttavaks Sõrmuse kaaskannatajaga – eestlasega Peeterburi vangikojast... ta lubas mind tutvustada “nendega””: “Kaarli kirikust käänime alla piki Vitenhofi tänavat Allemanni tänavasse. “Nad” elasid linna serval üksikus majas.” “Neid oli kolm – üks noor üliõpilane ja abielupaar. Viimased mõlemad kahvatud ja “mustad”, nagu see kohane revolutsionääridele. Hiljemini selgus, et nad olid juudid. Üliõpilane oli valgem, fanaatiliste silmade ja huultega, targa kõrge otsaga... See revolutsiooniline pere – Abram, Tanja, Anatooli – olid Peterburgist välja saadetud valitsusele kahtlased poliitikategelased... minu saladuslikud esimesed tuttavad “põranda all”. ”⁵⁷ Ma arvan, et ma ei eksi, kui väidan, et tegu oli Abram Lurje, Tatjana Slovatinskaja ja Anatoli Duboisiga.

Nüüd saame ka teada, kuidas valmisid lendlehed, mille kallal murdsid pead polkovnik Nolde ja prokurör Tomaševski. Sellest sündmusest on ajaloole pärandanud oma mälestused nii Lepp kui ka Slovatinskaja,⁵⁸ esimene aastal 1922, teine 1967. Ehkki kirjeldused ei lange sõna-sõnalt kokku, on ilmne, et see tegevus on

⁵² K. Jaanson. Kuratlik komplot anno domini 1905. – Tegelikuse Keskus 2004, nr. 7, lk. 13.

⁵³ T. A. Slovatinskaja. Iz vospominanij. – Prometej. Tom četvërtj. Molodaja Gvardija, Moskva, 1967, lk. 209. Mihhail Lurje, Nikolai Buhharini viimane äi, oli Peterburi Töölisklassi Vabadusvõitluse Liidu liige 1896. aasta esimesest poolest peale (J. Martow. Geschichte der russischen Sozialdemokratie. Mit einem Nachtrag on Th. Dan. Die Sozialdemokratie Russlands nach dem Jahre 1908. Berlin, 1926. Reprint – Erlangen, 1973, lk. 32). 1917. a. suvel arreteeriti Lev Trotski Mihhail Lurje korteris (L. Trockij. Istorija russkoj revoljucii. Tom pervyj. Fevral'skaja revoljucija. TEPPA–TERRA, Izdatel'stvo “RESPUBLIKA”, Moskva, 1997, lk. 18).

⁵⁴ T. A. Slovatinskaja. Iz vospominanij, lk. 218.

⁵⁵ Akadeemia 2003, nr. 10, lk. 2279.

⁵⁶ M. Lepp. 1905. aasta romantika, lk. 27. Siinkohal ei saa kuidagi mööda Julius Eduard Sõrmuse rollist. Niivõrd kui tema tegevust on uuritud, pealegi ajastu tingimustest lähtuvalt ja selle vaimust kantuna, seejuures ka ajuti literatuuritsedes, on seda tehtud temas eeskätt suurt viuldajat nähes (H. Kõrvits. Eduard Sõrmus. Eesti Raamat, Tallinn, 1968). Seejuures kindlasti ka mitte kõiki võimalikke allikaid kasutades. Ehk teisest küljest – vähe on revolutsioonilise liikumise puhul 20. sajandi algul pööratud tähelepanu Sõrmuse tegevusele ja seda kajastatud. Tundub, et Sõrmuse roll 1905. a. eelloos oli suurem, kui ka nõukaajal kirjeldatud. Keskülalt üle kolme ja Lepast üle viie aasta vanem Sõrmus võis selliste ealiste distantside puhul olla tõepoolest autoriteet.

⁵⁷ M. Lepp. 1905. aasta romantika, lk. 28–31. Wittenhofi on praegune Endla tänav, Lilleküla kandis asunud Allemanni on vist sellisena kadunud. Ent Vakman väidab (Venemaa sotsiaaldemokraatlike partei tegevus..., lk.105, viide 1), et Lurje elas oma perekonnaga Suurel Pärnu maanteel nr. 24. Konspiratsioon? Mälulüngad ei tohiks nii suured olla. Kui keegi eksi, siis ilmselt Vakman. Mis puutub Marta Lepa mälestustesse, siis tundub, et need on kirja pandud ühe hooga ning hiljem pole ta neid tähelepanelikult üle redigeerinud. Sellest tulenevalt on neis üksjagu emotsionaalseid kordusi ja ka võimalikke tahtmatuid eksimusi, kuid seda vähem on põhjust oletada tahtlikku eksitamist.

⁵⁸ T. A. Slovatinskaja. Iz vospominanij, lk. 217–218. Ta nimetab seda otsesõnu oma esimeseks lendleheks.

mõlemale naisele olnud küllalt erakordne, et mallu sööbida ja seda kaua aega hiljem märkimisvääriliseks pidada – üks ligi kaksikümmend, teine üle viiekümne aasta hiljem.

Marta Lepp: “Mulle pisteti täiskirjutatud leht pihku ja tehti ülesandeks see hektograafi tindiga ümber kirjutada. Andis mulle selle lehe “seltsimees” Tanja – see kahvatu must proua. Ta mees oli seltsimees Abram ja üliõpilane – seltsimees Anatoli. Leht põles minu peos, pistsin selle põue ja siis lepitati kokku, kus ja millal ma oma töö pidin ära andma. Nende korterisse ei olnud sünnis ilmuda. See oli märgitud. Leht oli eesti keeles kirjutatud.”⁵⁹

Miski ei vihja sellele, et Marta Lepp oleks siis juba tundnud Aleksander Kesküla. A. K. ilmus Tallinna kindlasti hiljem, kuid enne

1. märtsi.⁶⁰ A. K. ja Marta Lepp võisid tutvuda näiteks “Estonia” seltsis, kui lähtuda sellest, mida Paul Pinna on kirja pannud.

Föderalistid ja tsentralistid, enamlased ja vähemlased

Esimesel suvistepühäl 1905. aastal toimus Tartus “Uudiste” ruumides suurem salajane konverents, mis pidi otsustama, kas töötada ühises organisatsioonis Vene sotsiaaldemokraatliku parteiga või luua omaette Eesti Sotsiaaldemokraatlik Partei ja olla ühenduses Vene parteiga föderalistlikul alusel.⁶¹ Enamik koosolijaid pooldas teist varianti. “Olles saanud instruksioonid Tartu organisatsioonilt”,

⁵⁹ M. Lepp. 1905. aasta romantika, lk. 30. Marta ei küsinud, kes oli tõlkija, ta oletab, et Martna: “Hiljemini, vist sügisel “vabal ajal”, nimetati mulle Mihkel Martna nime. Seepärast käis “seltsimees” Tanja sagedasti saladuslikult Martnate juures.” (Samas).

⁶⁰ Pole võimatu, et enne seda oli A. K. jõudnud käia ära ka Riias. Sellele vihjab intrigeeriv väide Slovatinskaja mälestustes. Nimelt olevat tulevane Nõukogude välisasjade rahvakomissar Maksim Litvinov ilmunud Tallinnasse Tartust, revolvrleid taskus (T. A. Slovatinskaja. Iz vospominanij, lk. 216). Ei ole teada, et Litvinov tollal kauemat aega Tartus oleks viibinud – kui üldse enne 1919. aastat? Revolvritega taskus hulkus aga paljude tunnistusel ringi A. K. Kas pole need isikud Slovatinskajal, tahtmatult või tahtlikult, segi läinud? Kas A. K. tuli Litvinovi poolt saadetuna? Litvinov oli VSDTP keskkomitee loodepiirkonna volinik Riias, juhtides Vilniuse, Minski, Tallinna, Tartu (üliõpilaste) ja Liepāja organisatsioone (D. Rudnev. Grunja. – Eesti Kommunist 1964, nr. 10, lk. 28). Teistelgi tartlastel, nt. Alma Ostrala, on Riia “link” tihe olnud, seda just 1905. a. kevadel (Vt. A. Ostrala-Oinas. Jooni revolutsioonilisest tegevusest. – Punased aastad. Mälestisi ja dokumente 1905. aasta liikumisest Eestis. I. Toimetanud Hans Kruus. Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus, Tartu, 1932, lk. 62). Huvi pakub teinegi märkus. EKK Keskkomitee ajalool komisjoni istungil 20. detsembril 1925 Leningradis pillas keegi Sammel, et on sm. Kleinsteini käest kuulnud, “et Tartu komitee üks liikmetest oli sm. Solts (praegu Moskvas)” (ERAF, f. 27, n. 1, s. 1, l. 15). Soltsi ametlik elulugu sellist võimalust ei paku, seal pole märgitud isegi Riia. Ent arvestades Slovatinskaja perekonna tihedaid sidemeid Soltsiga (vt. J. Trifonov. Sobranie sočinenij. Tom četvertij. Hudožestvennaja Literatura, Moskva, 1987, lk. 21–30, 41–43), võib Soltsi seostamine Tartuga ometigi millelegi viidata.

⁶¹ A. Ast-Ani. Sotsialistliku noorsoo keskel, lk. 41–42; J. Sarv. Tartus ja Valgas. – Punased aastad. Mälestisi ja dokumente 1905. aasta liikumisest Eestis. I. Toimetanud Hans Kruus. Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus, Tartu, 1932, lk. 119; vt. ka L. Ibrus-Köstner. “Uudiste” ringkonnas 1904–1905. Reaktsiooni-ajastul. – Punased aastad. Mälestisi ja dokumente 1905. aasta liikumisest Eestis. I. Toimetanud Hans Kruus. Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus, Tartu, 1932, lk. 55; A. Ostrala-Oinas. Jooni revolutsioonilisest tegevusest, lk. 62; K. Tärna, Tartus 1905. a., lk. 71–72). Alma Ani teada osalesid sel koosolekul Peeter Speek, Gottlieb Ast, Karl Ruga, Eduard Ott, Eduard Vilde, Linda Jürgens, Alma Ostrala, Amalie Unt, Nikolai Köstner, Karl Ast, Lilli Ibrus, Friedrich Karlson ja keegi Pullisaar Võrust, samuti kaupmees, ja Karlsoni tütar. Lilli Ibruse muidu napimast loetelust lisandub veel Mihkel Pung.

Veel: reeglina peetakse “Eesti sotsiaaldemokraatia isaks” Mihkel Martnat (vt. nt. L. Vahtré. Eesti ajalugu gümnaasiumile. Ilo, Tallinn, 2004, lk. 182). Süvenenud tollasesse aega, kahtlen selles üha rohkem. Martna tegutses tööpoolest aktiivselt, kuid pigem kulisside taga. Masside meeli ja mõtteid mõjutas kindlasti rohkem ajaleht “Uudised”, see “salarevolutsionäärne kihutusleht” (E. Vilde. Artikleid ja kirju. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 1957, lk. 265), mille loosungitest ja direktiividest lähtuti ka Tallinnas, oodates, kuni leht kohale jõudnud, nagu tunnistati veel 1933. a. Nõukogude Liiduski (ERAF, f. 365, n. 1, s. 11, l. 12), ja mida andis välja Peeter Speek. Speek, kelle nime ei peeta märkimisvääriliseks sageli isegi mittekommunistide poolt. Kas pole põhjus selles, et Speek kadus peatselt isamaalt ja on seetõttu läinud kergemini ka meelest? Seda lihtsam on sündmustest välja jätta seda, kes oli igaveseks lahkunud sünnimaalt, kes polnud meeskonnamees, kes oli jätnud maha liikumise, milles oli olnud osaline, ja keda ka see liikumine ise enam aktsepteerida ei tahtnud.

kaitsesid ühtsust Alma Ostra, Karl Ast ja Alma Ani. Näinud, et enamus kaldub föderalistliku suuna poole, lahkusid nad demonstratiivselt koosolekult. Nagu kirjutab Alma Ani, sõitis Ostra pärast seda koosolekut tagasi Riiga.⁶² Kesküla sel ajal Tartus, või vähemalt sel koosolekul polnud.

Nii toimus föderalistide, Peeter Speegi erakonna ja Eesti Sotsiaaldemokraatliku Ühisuse organisatsiooniline kujunemine. Teiste sõnadega – ka esimene lõhenemine Eesti sündivas sotsiaaldemokraatias. Sündis lahknevus – föderalistid ja tsentralistid. Tsentralistid on esialgu veel suhteliselt ühtsed. Vastasseis enamlased-vähemlased sünnib hiljem, seda nii tegelikkuses kui ka – veelgi tugevamalt – kirjasõnas. Neist, kes “Uudiste” koosolekult lahkusid, said edaspidi vähemlased. Esialgu olid nad, nii enamlased kui ka vähemlased, tsentralistide seas veel koos, ülekaalus vähemlased või sellised, kellest hiljem said vähemlased või kes on end vähemalt sellistena sellesse aega tagasi projitseerinud.⁶³

1926. aastal kirjeldas Jaan Anvelt olukorda Eesti sotsiaaldemokraatias – föderalistide ja tsentralistide, enamlaste ja vähemlaste vahet – järgmiselt: “Tartu keskkoolide ja üliõpilaste salajastest ringidest, mis seal juba läinud aastasaja lõpul hakkavad tekkima, saab peaaesjalikult paindlik sotsiaaldemokraatia (vähemlased ja “Eesti sotsiaaldemokraadid”, mis sisuliselt umbes üks ja sama oli) alguse; viimased – “Uudiste ringkond” – avaldab juba sügise poole tuntavat mõju Tartus ja ümberkaudu maal ... Tallinn on juba 1905. a. peaaesjalikult Venemaa Sotsiaaldemokraatlise Tööliste-Partei enamlase tiiva kants. Kui siin ka vähemlased tegutsesid ja tööliste hulgas

teatud poolehoidu võitsid, siis sellepärast, et Reid ja Sternbeckid sel ajal kodanlasi isegi vast enam pussitamisega ähvardasid kui enamlased. Näit. sõjariistus ülestõusu küsimuses läksid nad esialgul koos enamlastega. Alles pärast lüüasaamist 1905. aasta lõpul... hakkas kiirelt kasvama Plehanovi Eesti jüngerite ja enamlaste vahel see müür, mis 11–12 aasta pärast barrikaadideks muutus...”⁶⁴

August Rei seletus 1931. aastast langeb põhimõtteliselt kokku Anveldi omaga – 1905. aasta esimesel poolel tegutsesid Eestis õieti ainult kaks enam-vähem korraldatud ja aktiivset pörandalust sotsiaaldemokraatlikku organisatsiooni: VSDTP Tallinna komitee ja Tartu grupp. Tallinna komitee seisis ühenduses enamlaste fraktsiooni keskkohaga (Enamuse büroo), “alludes sellele ja pooldades enamlaste seisukohti, kuna Tartu grupp hoidis vähemlaste poole ja pidas ühendust vähemlaste organisatsiooniga, – alguses Riia grupiga” ja hiljem, mais, menševike üleriigilisel konverentsil loodud keskusega. 9. juulil vangistati aga Tallinna komitee pea täies koosseisus.⁶⁵

Rei seletuse järgi, umbes paar nädalat pärast nimetatud arreteerimisi – või augusti algupoolel (Rei kahtleb mälus) toimus Tartus konverents, milles osalesid pea kõik pörandalused tegelased. Tähtsaimaks ülesandeks olevat peetud Tallinna komitee “uuesti jalule seadmist”, milleks sõitnud esmalt, “vist augusti algul”, Tallinna Alma Ostra ning mõni päev hiljem ka August Rei ja veel mõned teised. Kuna Tartust tulijad olid vähemlased, läinud Tallinna komitee nüüd vähemlaste kätte, “ja niihästi 1905. a. “vabaduse päevadel” kui ka terve 1906-da, ning enam-vähem ka 1907. aasta kestel oli Tallinna komitees vähemline vool

⁶² A. Ast-Ani. Sotsialistliku noorsoo keskel, lk. 42.

⁶³ Seda kinnitab ka H. Pöögelmann: “Mida kõnelevad aga faktid? Tüli VSDTP “tsentristide” ja Speegi kamba Eesti sotsiaaldemokraatia vahel pidasid VSDTP poolt Tartus just – **vähemlased**: Rei, K. Ast, A. Ostra, Ani, jt. Tartu organisatsioonis, kus lõhenemine tuli, jäid VSDTP-le truuks just **vähemlased**.” (H. Pöögelmann. Enamlus ja vähemlus..., lk. 19).

⁶⁴ J. Anvelt. 1905. aasta revolutsioonilisest liikumisest Eestis, lk. 56–57.

⁶⁵ A. Rei. Sotsiaaldemokraatide tegevus 1905.–1906. a. – 1905. a. revolutsiooni päevilt. Mälestiste kogu. K.-ü. “Rahva Sõna” kirjastus, Tallinn, 1931, lk. 64. Reil ekslikult, et 9. juunil. Vakman kirjutab, et pärast A. K. kinnivõtmist oli Tallinna komitee organisator Amalie Unt (Venemaa sotsiaaldemokraatlike partei tegevus Tallinnas 1905. a., lk. 108). Ent seda üksnes nädala, sest 15. juulil vangistati ka tema (H. Pöögelmann. Valitud teosed, lk. 382). Unt oli vähemlane (M. Lepp. 1905. aasta romantika, lk. 46).

valitsemas. Tuleb aga tähendada, et mingisuguseid hõõrumisi ega fraktsioonitülisid ei Tartu, ei Tallinna organisatsioonis 1905. ega 1906. aastal märgata ei olnud.”⁶⁶ Nii väidab Rei. Enamlaste ja vähemlaste ühtsus oli seda kergem säilima ka seepärast, et rahvusküsimus polnud sel perioodil probleem, mis mingil määral oleks lahutanud menševikke ja bolševikke.⁶⁷

Ka vabaduse päeval oli peamine vastuolu ikka föderalistid ja tsentralistid: “Rahvuslikult olime tol ajal magajad...,” tõdeb Marta Lepp. Tallinna komitee oli tsentralistlik ja Tartu föderalistliku komitee äge vastane, nendib ta.⁶⁸ Karl Tärna jaoks lagunes sotsiaaldemokraatlik liikumine siis kaheks vooluks seepärast, et vahepeal oli tekkinud ka föderalistlik Eesti Sotsiaaldemokraatlik Partei.⁶⁹ Föderalistid (P. Speek, Gotlieb Ast, Ed. Wilde, Karl Kotsar jt.) käisid Tartus koos ja pidasid koos-

olekuid ülikooli ruumides, tsentralistidest VSDTP liikmed (Karl Ast, Alma Ostra, Fr. Mikkelson (Tuglas), Otto Sternbeck jt.) resideerisid Tähe ja Lille nurgal Meditsiini klubis ja veel *Societas*’es Herne tänaval, kus paiknes ka raamatukogu,⁷⁰ meenutas 1925 “Sass”,⁷¹ endine tartlane Aleksander Blaufeldt.

Ent just nüüd hakkasid tekkima ka selgemad vahed tsentralistide seas. Lahkuminekute laadist kirjutavad Vakman ja Rei ühesuguste sõnadega, Vakman enne (1926)⁷² ja Rei hiljem (1931)⁷³, nimetades neid taktikalisteks. Vakmanil on ka lahknemisaeg paigas – 21. oktoober, Reid võib nõnda mõista, et veidi, kuid mitte oluliselt varem. Rei oli veendunud, et Eestis kogu noorpõlv, kes tegutses, oli vähemlaste seisukohal.⁷⁴ Ostra sekundeerib, et A. K. oli intelligentidest ainus, kes end enamlaseks nimetas.⁷⁵ Ent

⁶⁶ A. Rei. Sotsiaaldemokraatide tegevus 1905.–1906. a., lk. 64. Vt. ka A. Ostra-Oinas. Jooni revolutsioonilisest tegevusest, lk. 63. Tõsi, mingi mõra hakkas nüüd tekkima. Vangistamisele ajast kirjutab Marta Lepp: “Ma ei olnud siis veel ei enamlane, ei vähemlane, ei ka sotsialrevolutsionäär. Tallinna komitee oli tol ajal – enne vangistamist – enamlane, tähendab töötasin ma ka enamlaste juures... Vangikoja aga võeti minu arendamine ja õpetamine tõsiselt käsite... peajasjalikult hakati minu kallal misjonitööd tegema, ühelt poolt enamluse, teiselt poolt vähemluse kasuks.” Millise kasuga, iseasi: “Aga enamluse ja vähemluse peeni vahesid ma siiski nii ruttu ei taibanud.” (M. Lepp. 1905. aasta romantika, lk. 45–46) Sekundeerib August Rei: enamlaste-vähemlaste vaidlused välismaal ilmuvate häälekandjate vahel tundusid “juuksekarva lõhestamisena”. (Sotsiaaldemokraatide tegevus 1905.–1906. a., lk. 64). Mis puutub Marta Leppa, siis olid vähemlased valmis teda renegaadiks tembeldama ka 1906. a. (1905. aasta järellained. Mälestused II. Kirjastus A.-S. “Varrak”, Tallinn, 1923, lk. 13)

⁶⁷ M. Akashi. Rakka ryūsui. Colonel Akashi’s Report on His Secret Cooperation with the Russian Revolutionary Parties during the Russo-Japanese War. – Studia Historica 31. SHS, Helsinki, 1988, lk. 111.

⁶⁸ M. Lepp. 1905. aasta romantika, lk. 79–80.

⁶⁹ K. Tärna. Tartus 1905. a. Tallinnas reaktisiooni-ajastul. – Punased aastad. Mälestisi ja dokumente 1905. aasta liikumisest Eestis. I. Toimetanud Hans Kruus. Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus, Tartu, 1932, lk. 72; samal arvamusel on ka J. Pikkov. Tallinnas 1905. a., lk. 176; vt. ka A. Rei. Sotsiaaldemokraatide tegevus 1905.–1906. a., lk. 65.

⁷⁰ ERAF, f. 27, n. 1, s. 1, l. 15–15p.

⁷¹ E. Kaup. Aleksander Blaufeldt. – Revolutsiooni lipukandjad. Lühikesi ülevaateid Eestis tegutsenud väljapaistvate revolutsionääride elust ja tegevusest. II. Kirjastus “Eesti Raamat”, Tallinn, 1972, lk. 12.

⁷² R. Vakman. Venemaa sotsiaaldemokraatliku partei tegevus..., lk. 112.

⁷³ A. Rei. Sotsiaaldemokraatide tegevus 1905.–1906. a., lk. 65. Tõsi, vanade bolševike mälestustekoosolekul Leningradis 16. mail 1933 on juttu sellest, et esimene koosolek bolševike ja menševike vastuoludest oli Tallinna komitees juba 1905. aasta aprilli lõpul (ERAF, f. 395, n. 1, s. 11, l. 28), kuul, mil formeerus Tallinna komitee kui tehaste esindus. Keskülal on ka sel puhul enamlaseks nimetatud (ERAF, f. 395, n. 1, s. 11, l. 26). Nii läheb selle vastuolu tekkimine järk-järgult üha varasemasse aega.

⁷⁴ A. Rei. Sotsiaaldemokraatide tegevus 1905.–1906. a., lk. 65.

⁷⁵ A. Ostra-Oinas. Jooni revolutsioonilisest tegevusest, lk. 74. Ta meenutas: “A. Keskküla polnud ehtne revolutsionäär. Oli avantürist, õnneotsija, teda huvitasid juhtumused, kaua ühel kohal ei püsinud, rändas siia-sinna, tihti käis Peterburis. Tähtsat osa ta hingeelus etendas vaen Tõnissoni vastu. Väliselt taotles ta peent olekut: imiteerides nagu mingit parunit, kandis koerapiitsa, suurt tähelepanu pööras küüntele. Talle meeldis olla valitseja, teisi pidada plebsiks; siit olid pärit ka tema kalduvused enamlaseks. Tol ajal olid sellised käskijad, valitseda-tahtvad tüübid enamlasteks. Revolutsioonilises tegevuses armastas ta vandeseltslikku asjaajamist ja konspireerimist, mis iseenesest ka üks enamlane joon. Kaaslased teda ei usaldanud ega sallinud. Ta oli meie hulgas rohkem dekoratiivne figuur – punase värviga korporant.” (EKM EKLA, Fond 172, M. 9:10).

sellest hoolimata enamlased ja vähemlased töötasid koos.⁷⁶

Mis puutub bolševike ja menševike vahelkorda ülevenemaalises mastaabis, siis Stockholm kongressil valitud kümnest keskkomitee liikmest oli bolševikke kolm,⁷⁷ mis pidi kajastama jõudude vahelkorda partei raames tervikuna. Muide, ka Kalininist sai bolševik alles aastal 1906.⁷⁸

Tõenäoliselt on õigus neil, kes sedastavad, et tsaarivõimude rünnak aastavahetusel 1905/06 andis hoobi just rahvuslastele-föderalistidele. 1906. aastal oli “föderalistlik liikumine... päevakorral kadunud,” resümeeris Ostra. Ent föderalistide kadumine areenilt ei tähendanud veel enamlaste võimustumist eesti sotsiaaldemokraatias. 1906 “domineeris liikumises täies ulatuses vähemline vool”.⁷⁹ Ja Ostrat võib uskuda. 1933. aastal järgnesid Pöögelmanni Tallinna organisatsiooni enamlike tegelaste loetelus Keskülale Oskar Ellek ja Viktor Kingissepp.⁸⁰ Ei ENE ega “Revolutsiooni lipukandjad” tea Ellekist midagi.⁸¹ A. K. on ainuke kindlam kuju selles reas, enne kui Tallinnasse parteilisi ülesandeid täitma ilmus 19-aastane Kingissepp. Võimude edu revolutsiooniliikumise mahasurumisel andis kõigepealt hoobi föderalistidele ning seejärel aitas enamlastel kõrvale suruda vähemlased. Vähemalt Eestis oli see nii.

On loomulik, et lüüa saanud leeris vastuolud teravnesid. Seda asumisel, mida kenasti

kirjeldab Marta Lepp: “Eriti ägedad üksteise vastu olid enamlased ja vähemlased. Nad olid orgaanilised vastased nagu juut ja kristlane.”⁸² Ehkki ta peab end küll vähemlaseks, olevat ta siiski kõigiga sõbrustanud,⁸³ järelikult polnud vastuolud ikka veel nii suured, nagu neid hiljem kujutati. Sama kordub sügise poole, pärast asumiselt põgenemist: “Peterburi sotsiaal-demokraadid eestlased olid rohkem enamlased – nii haritlased kui töölisel. Kuid organisatsioonis eneses ei võetud fraktsiooni lahkvaateid liig teravalt, mis andis võimaluse koostöötamiseks. Ka föderalist Peeter Speek töötas ühes teistega; sest peale enamluse tundus Peterburi organisatsioonis ka rohkem rahvuslikku vaimu.”⁸⁴

Terijoe konverents veebruaris 1907 oli Pöögelmanni järgi see, kus “Tallinna enamline organisatsioon vähemlusele **otsustava** lahingu andis Eestimaa ulatuses, vähemlaste püüded, endid kuidagi maksma panna, oma vaateid kuidagi läbi viia, otsustavalt purustades.”⁸⁵ Seni olid vähemlased järelikult ikka veel nii tugevad olnud, et neid otsustavalt purustada tuli! Enamlased võimustusid Tallinna komitees Tärna arvates alles 1907. aasta kevadel, pärast suuri sissekukkumisi, mil “võitluse “enamlaste” ja “vähemlaste” vahel massi” töid Peterburist komandeeritud uued tege-lased. Tallinna komitee olevat organiseeritud puhtenamlisena ja ka vabrikutes olevat töölisel jagunenud enamlaste ja vähemlaste

⁷⁶ M. Lepp. 1905. aasta romantika, lk. 75; vt. ka E. Laaman. Enamlus Eestis, lk. 34. Et enamlaste ja vähemlaste vahel polnud oktoobrini 1905 mingit võitlust, kinnitati veel 19. juunil 1933 Nõukogude Liiduski: “Me töötasime käsikäes” (ERAF, f. 395, n. 1, s. 11, l. 36).

⁷⁷ J. Martow. Geschichte der russischen Sozialdemokratie, lk. 190, 200.

⁷⁸ L. Trockij. Moja žizn'. Opyt avtobiografii. Vostočno-Sibirskoe Izdatel'stvo, Irkutsk, 1991, lk. 580.

⁷⁹ A. Ostra-Oinas. Jooni revolutsioonilisest tegevusest, lk. 74. Vt. ka K. Ast Rumor. Aegade sadestus, lk. 127–128.

⁸⁰ H. Pöögelmann. Enamlus ja vähemlus..., lk. 27.

⁸¹ A. K. olnud Peterburi Tööliste Saadikute Nõukogu liige, hiljem on võimalik tema jälgi kohata Soomes, Sak-samaal ja Pariisis ning siiski ka Nõukogude Venemaal (H. Pöögelmann. Valitud teosed, lk. 382–383).

⁸² M. Lepp. 1905. aasta romantika, lk. 103–104.

⁸³ M. Lepp. 1905. aasta järellained, lk. 12–13.

⁸⁴ M. Lepp. 1905. aasta järellained, lk. 43. 1905. aasta lõpul Peterburis ilmunud ja hiljem Eesti esimeseks bolševistlikuks ajaleheks tituleeritud “Edasit” toimetanud Tehnoloogia Instituudi üliõpilast Mölderit, kes tegi seda koos Sõrmusega, nimetab Lepp “rahvuslase tendentsiga enamlaseks” (samas, lk. 45).

⁸⁵ H. Pöögelmann. Enamlus ja vähemlus..., lk. 27. See harmoneerub Heinrich Klaasi sõnadega 16. maist 1933, et “Pribaltiskii krais” formeerus bolševike partei 1907. a., kuigi üksikuid rakukesi esines juba 1904. a. (ERAF, f. 365, n. 1, s. 11, l. 9).

vahel.⁸⁶ Lukini väitel leidnud selle aasta mais Tallinna lähedal metsas aset VSDTP Tallinna organisatsioonide konverents, kus bolševikud saavutanud menševike üle otsustava võidu, pärast mida aga teravnenud võitlus menševike ja bolševike vahel miskipärast veelgi.⁸⁷ Enamlaste ja vähemlaste viimane ühine koosolek Tallinna organisatsioonis toimunud 1907. aasta sügisel Stroomi metsas. Sama aasta lõpuks kujunenud Tallinnas senise ühise organisatsiooni asemel tegelikult kaks iseseisvat fraktsiooni oma organisatsiooniliste keskuste ja häälekandjatega.⁸⁸ Mis ometi ei takistanud menševikke, täpsemalt August Reid, Lukini teada veel hiljemgi VSDTP Tallinna komiteed juhtimast.⁸⁹

Tsentralistide ühtsus on aga andnud nõukogude ajaloolastele võimaluse juba 1905. aastal vastu võetud otsuseid esitleda bolševistlikena, samas nimetamata nende nimesid, kes otsuste taga seisis, sellega kommunistide mõjukust suuremana kujutades.

A. K. seisund on suhteliselt kummaline. Üksnes tema deklareeris end enamlaseks. Esinedes enamlasena ajal, mil enamlased ja vähemlased polnud veel sugugi lahknenud, vähemalt mitte nii teravalt, nagu seda tagasivaates on nähtud, ja esinedes ajal, mil enamlased ja vähemlased olid, Eestis kohe kindlasti, veel ühtses organisatsioonis. Ja selles organisatsioonis andsid tooni vähemlasteks saanud või end tagasivaates sellena eksponeerinud tegelased. 1905. aastal oli A. K. enamlane vähemlaste hulgas. Ja teda tunnustasid sellisena samuti enamlased ise, lisaks Pöögelmannile ja Vakmanile Anveltiki.⁹⁰ Seda

ka siis, kui temast enam eriti rääkida ei tahtud. Kahtlustki polnud, et ta oli enamlane.

Ent tagasi oktoobrisse 1905.

15.–16. (28.–29.) oktoober

Neljapäeval, 13. oktoobril algas Tallinnas raudteelaste streik, mis järgmisel päeval muutus üldiseks. Laupäeval, 15. oktoobril pidas Tallinna linnavalitsus nõu korra jaluleseadmise üle linnas ja jõudis otsusele, et tööliste abita pole see võimalik, ning pöördus töölisvanemate ja raudteelaste poole. Nood olid nõus, kui kõik Tallinna vangimajades kinnipeetavad poliitilised vangid silmapilk vabastatakse. Linnavalitsus võttis tingimused vastu.

Töölisvanemate kutsel kogunesid töölisel "Estonia" seltsi, et korrapidamist organiseerida. Mitmed töölisvanemad läksid aga Toompeale, et jälgida poliitiliste vangide vabastamist. Esimesena jõudis seltsimaja ette Lurje, kus ta saali kanti. Peetud kõnes tänas ta töölisi ühistunde eest. Sedasama ütles Kesküla eesti keeles.⁹¹ Vakmani hinnangul oli see esimest korda, kui sotsiaaldemokraadid avalikult kui "parteilased rahva ees välja astusid". Vakmani sõnul leidis aset ka "esimene tööliste avalik kokkupõrkamine radikaalsete kodanlastega": kui linnapea asetäitja Päts ette pani, et töölisel linnas korrahoidmise endi kätte võtaksid, esinenud A. K. VSDTP Tallinna komitee poolt nõudmisega, et tööliste relvad antaks.⁹²

"Komitee peamees on Aleksander Kesküla, kes viivitamatult asus organiseerima tööliste võitlussalka ja streigikomiteed." – See polnud

⁸⁶ K. Tärna. Põrandaalune trükikoda. – 1905. a. revolutsiooni päevilt. Mälestiste kog. K.-ü. "Rahva Sõna" kirjastus, Tallinn, 1931. Lk. 42. A. Ostra-Oinas. Jooni revolutsioonilisest tegevusest, lk. 66.

⁸⁷ G. Lukin. Töölisliikumine Eestis Stolõpini reaktsiooni ja uue revolutsioonilise tõusu aastail (1907–1914). Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 1960, lk. 59.

⁸⁸ E. Kaup. Leninlikul võitlusteel. Leninlike ideede levik ning võitlus töölisliikumise ühtsuse eest Eestis Oktoobri-eelsel perioodil (1902–1917). Eesti Raamat, Tallinn, 1967, lk. 63; E. Kaup. VSDTP II kongress ja Eesti sotsiaaldemokraatlikud organisatsioonid. – Eesti Kommunist 1973, nr. 6, lk. 33.

⁸⁹ Vt. G. Lukin. Töölisliikumine Eestis..., lk. 69.

⁹⁰ J. Anvelt. 1905. aasta revolutsioonilisest liikumisest Eestis. – 1905. aasta Eestis: kirjeldused. Mälestused. Dokumendid. EKP KK. Ajalookomisjon. Külvaaja, Leningrad, 1926, lk. 57. "Dvigatel" oli bolševistliku ühtsuse aluseks, kuna seal tegutses Kesküla, meenutati 19. juunil 1933 Nõukogude Liidus: "Tema ümber koondus bolševistlik tuumik töölistest." (ERAF, f. 395, n. 1, s. 11, l. 28, 53)

⁹¹ R. Vakman. Venemaa sotsiaaldemokraatlike partei tegevus..., lk. 208.

⁹² R. Vakman. Venemaa sotsiaaldemokraatlike partei tegevus..., lk. 109.

aprillis 1906 alampolkovnik Tihhonovitši jaoks enam saladus.⁹³ Talle sekundeeris Pöögelmann 18 aastat hiljem: A. K. võttis komitee “juhtimise jalamaid oma kätte”.⁹⁴

Pühapäeva, 16. oktoobri hommikul oli “Estonia” seltsis VSDTP Tallinna komitee laiendatud koosolek, kus arutati Lausmanni heinamaal korraldatava miitingu päevakorda. Samal koosolekul oli kõne all ka parteile trükoja muretsemine. A. K. ettepanekul otsustati eksproprieerida Schifferi trükikojast vajalikud materjalid. “See pidi saama veel samal päeval täide viidud, kuid jäi siiski tegemata,” nendib Vakman. Sündmused võtsid tõsisema pöörde. Endiselt oli jõus sõjariistade saamise soov. Selle seisukohaga mindigi Lausmanni heinamaale, kus parteikomitee nõudmistega esines A. K.⁹⁵ Heinamaalt liikusid miitingulised linn, kus Uuel turul rahvast tulistati. Haavatud Marta Lepp viidi Greiffenhageni kliinikusse. Kartes, et ta seal võidakse tappa, otsustas Tallinna komitee tema julgeoleku kindlustamist nõuda. “Kesküla käis Greiff[j]enhageni juures ja nõudis partei nimel (muidugi revolvril näidates, nagu Kesküla seda igal võimalikul puhul väga “mõjurikkalt” teha armastas), et Lepp saaks kindlustatud võimalikkude hädadohtude eest, ja teatas, et (Wilhelm – K. J.) Greiff[j]enhagen isikliselt selle eest vastutama peab,” jutustab Vakman.⁹⁶ Kirjutada sündmustest 1905. aastal Tallinnas nii, et mitte mainida Aleksander Kesküla nime, on kunst. Kunst rohkem kui teadus.

Vabaduse päevad

Päev pärast tulistamist Uuel turul ilmus Peterburis Nikolai II manifest, millega algas Tsaari-Venemaa ajaloos vabaduse päevadeks tituleeritud poolteisekuuline ajajärk. Tulistamisest kuni ohvrite matusteni 20. oktoobril arutas VSDTP Tallinna komitee peamiselt praktilisi küsimusi, mis seotud tapmise ja ohvrite matustega: “Matustel astusid partei poolt kõnedega üles Kesküla, Rei, üks Vene sm. ja ka Läti s.-d. t.-p. esitaja.” Varsti pärast matuseid “Dvigatelis” toimunud nõupidamisel esines A. K. “aruandega silmapilgu kohta”, ja nõudis, et töölispartei ei tohi “lamba kombel” end “lasta kinni võtta ja tappa, et nüüd on vaja otsekohe sõjariistus vastuhakkamisele hakata ette valmistama. Otsustati nõuda vabrikutelt selleks raha, korjandusi toime panna jne. Otsustati organiseerida sõjariistus seltsimeeste salgad, vabatahtlisel alusel,” on kirjutatud Vakman 21. oktoobril toimunud VSDTP Tallinna komitee istungil leidis aset juba mainitud esimene terav kokkupõrge enamlaste ja vähemlaste vahel, peaküsimuseks sõjariistus väljaastumine: “Koosolekul kaitses Kesküla sõjariistus väljaastumist ja tegi sellekohaseid ettepanekuid.” Pikkov ja Rei olnud selle vastu: koosolekul võetud vastu A. K. seisukoht.⁹⁷ Koosolek toimus valmistumaks neljapäevaseks miitinguks “Estonia” seltsis, millel A. K. alampolkovnik Tihhonovitši andmetel tegi töölisvanemaile ettepaneku trükkida raama-

⁹³ ERAF, f. 27, n. 1, s. 128, l. 9.

⁹⁴ H. Pöögelmann. Enamlus ja vähemlus..., lk. 19–20. Pöögelmannil pole sõnagi Lurjest, mis on ka loogiline, sest ta ise oli sotsiaaldemokraadina Tallinna alles ilmunud. Pole võimatu, et selleks ajaks olid Lurje ja Slovatsinskaja Tallinnast juba lahkunud. 1906. a. algul elab Slovatsinskaja Peterburis Zabalkanski prospektil, pealinna on ta jõudnud eelmise aastanumbri sees (samas, lk. 216).

⁹⁵ R. Vakman. Venemaa sotsiaaldemokraatlike partei tegevus..., lk. 110; H. P., Eesti töörahva “verine pühapäev”(Tallinna uue turu tapatalgud 16. okt. 1905. a.), Klassivõitlus, 1930, nr. 123–126, lk. 69–88, lk. 81. Lausmanni heinamaaks nimetas rahvasuu praeguse Volta, Kungla ja Kalevi tänava piirkonnas asunud suuremat, tollal hoonestamata ala, kus, Volta tehase naabruses, toimusid siis suuremad töölistmiitingud. E. Lausmanni metallitööstus asus Soo tänava ääres (R. Nerman. Kalamaja ajalugu. Tallinn, 1996, lk. 62).

⁹⁶ R. Vakman. Venemaa sotsiaaldemokraatlike partei tegevus..., lk. 111; vt. ka A. Laipman. Momente 1905. aastast. – Punased aastad. Mälestisi ja dokumente 1905. aasta liikumisest Eestis. I. Toimetanud Hans Kruus. Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus, Tartu, 1932, lk. 187; M. Lepp. 1905. aasta romantika, lk. 57–71.

⁹⁷ R. Vakman. Venemaa sotsiaaldemokraatlike partei tegevus..., lk. 112. E. Laamani hinnangul (Enamlus Eestis, lk. 35) kaldus “enamlaste käredama taktika poole ka “Eesti partei””, seega föderalistid, ent Laamani puhul peab ettevaatlik olema – tegu on ikkagi ajakirjanikuga. Antud lõigus toob ta “John Graftoni” öhkimise Vabaduse päevadesse, tegelikult leidis see sündmus aset tunduvalt varem, 26. augustil (8. septembril) 1905 (M. Futrell. Northern Underground, lk. 79).

tud annetuste kogumiseks, et osta relvi.⁹⁸ 1905. aasta lõpukuudel ilmunud revolutsioonilise kirjanduse kohta, mis trükiti kohalikes trükkodades, nentis politsei, et see toimus A. K. ja Tallinna komitee liikme August Rei juhtimisel. Selleks, et selle trükkimist tagada, olevat A. K. mitmel korral tunginud koos töölistega trükkodadesse.⁹⁹ Rahaga olid, nagu ikka, segased lood. Vakmani järgi avaldas Tallinna komitee üleskutse “rahakorjamise asjus tööliste streigikassa heaks” küll alles 30. novembril: “Seda rahakorjamist korraldati majast majasse, koosolekutel jm. Raha tuli kokku õige palju.” Rahakorjamine olevat hoogtööna kestnud umbes nädala, rahahoidjaks ja vastuvõtjaks olnud Wiegandi katelsepp Haava. Hiljem süüdistatud “...Kesküla, et ta olla muist raha omale võtnud; samuti olla ka Rei kätte hulgate raha jäänud.”¹⁰⁰ Seda raha otsiti taga veel kakskümmend aastat hiljemgi. Septembris 1925 kutsus ajakiri “Töö ja Tervis” töölisi, kes nende korjanduste kohta midagi teadsid, sellest toimetusele kas kirjalikult või suusõnaliselt teatama.¹⁰¹ Missuguste tulemustega, ei tea. Vist mitte mingisugustega, sest muidu oleks keegi neid kusa-gil kajastanud. Küll heideti Keskülale hiljem ette, et “...ta töölistelt korjatud raha, mis pidi minema revolutsiooniliseks otstarbeks, hoole-tult vedas lahtiselt hobusekoormas”¹⁰². Kuna VSDTP Tallinna komiteel puudus oma ajaleht,

otsustati üle võtta “Tallinna Teataja”. Selle kui tähtsa sündmuse kohta on mitu kirjeldust, nii osalistelt kui ka eemalseisjalt. Vakmani väitel tegi A. K. ettepaneku, et töölisajaleht saaks asutatud väljaspool Tallinna, näiteks Peterburis (kas ei realiseerunud see siiski Keskülale lähedase Eduard Sõrmuse “Edasi” näol?). Ent Pöögelmann, kes selle küsimuse arutamiseks Tallinna komitee koosolekule oli kutsutud, olevat pannud komiteele ette Pätsi “Teataja” “üle võtta” ja sotsiaaldemokraatlikuks ajaleheks teha. Pöögelmanni ettepanek võetud komitee poolt vastu ja teda ennast kohustatud seda läbi viima,¹⁰³ väidab Vakman. Pöögelmannile tuleb au anda – tundub, et ta ise on täpsem. Tema ja Martna piirdunud üksnes toimetuse agiteerimisega, mispeale sündinud see Pätsi paljutsiteeritud sähvatus: “Kas näginud küla-koolmeistreid vähe on, kellega lehte võib toimetada!” “Mis Pätsi vastupaneku murdis, oli Tallinna komitee juhtiva tegelase A. Kesküla ilmumine toimetusse paari “Dvigateli” töölise saatel, kellele “ülevõtmine” Tallinna komitee poolt oli ülesandeks tehtud.”¹⁰⁴ Alates 31. oktoobrist hakkas ajaleht avaldama materjale, mis olid kirjutatud kas VSDTP nimel või teadmisel.¹⁰⁵ Kindlasti kuulus nende hulka ka “Peterburi tööliste manifest”, mille eest Päts hiljem tagaselja kohtu alla anti ja surma mõis-teti.¹⁰⁶ Ilmselt on sel puhul mõeldud Peterburi

⁹⁸ ERAF, f. 27, n. 1, s. 128, l. 9.

⁹⁹ ERAF, f. 27, n. 1, s. 128, l. 9–10, 15.

¹⁰⁰ R. Vakman. Venemaa sotsiaaldemokraatlike partei tegevus..., lk. 115.

¹⁰¹ Ühendus nr. 39, 26. IX 1925, lk. 3.

¹⁰² J. Pehap. Sajandivahetusel Tarvastus ja 1905. a. Tallinnas. – Punased aastad. Mälestisi ja dokumente 1905. aasta liikumisest Eestis. I. Toimetanud Hans Kruus. Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus, Tartu, 1932, lk. 30.

¹⁰³ R. Vakman. Venemaa sotsiaaldemokraatlike partei tegevus..., lk. 113.

¹⁰⁴ H. Pöögelmann. Enamlus ja vähemlus..., lk. 15. Teiste seas on seda sündmust kenasti muide kirjeldanud nii H. Puhvel kui ka J. Käosaar. Puhvelil (A. H. Tammsaare elu ja loomingu varasem periood (1878–1922). Eesti Raamat, Tallinn, 1966, lk. 148–155) figureerib sündmustikus ka A. K., Käosaar (“Teataja” saamisloost ja alguspäevist. – Läbi kahe sajandi. Eesti Raamat, Tallinn, 1971, lk. 208–213) piirduv Tallinna organiseeritud töölistega. Emba-kumba – kas oli Puhvel julgem või ei teadnud ta, et Keskülat ei tohi mainida, ja Käosaar kas teadis seda või ei taibanud Kesküla kui talle tundmatut nime lihtsalt tähele panna. Ja veel – kirjeldatu taustal tundub väga ebaloogiline Laamani poolt jutustatud lugu 1905. aastast Kesküla kohta. Nimelt olevat ta relvastatud tööliste saatel Pätsilt linnavalitsuses kümnet tuhandet rubla nõudnud: “K. Päts, kes linnaameti koosolekut juhatas, vastas külma rahuga: Andke soov kirjalikult sisse, esitame linnavolikogule. Ja käskis järgmist palujat ette astuda, kuna Kesküla kohmetult minema kobis.” (Konstantin Päts. Poliitika- ja riigimees. Noor-Eesti Kirjastus, Tartu, 1940, lk. 37). Nõnda võis kirjutada alles aastal 1940.

¹⁰⁵ H. Moosberg. Hans Pöögelmann 1905–1907. a. revolutsioonis. – TRÜ Toimetised. Vihik 87. ENSV ajaloo küsimusi I, Tartu, 1960, lk. 155.

¹⁰⁶ M. Turtola. President Konstantin Päts. Eesti ja Soome teed. Tänapäev, Tallinn, 2003, lk. 74.

Töölise Nõukogu. 18. novembril toimus "Lootuse" seltsi ruumides puutööliste koosolek, kus A. K. rääkis pikalt ja laialt ametiühingute tegevusest ning tutvustas võimaliku põhikirja üldjooni. Tä valiti ka puutööliste ametiühingut ette valmistava komitee koosseisu.¹⁰⁷

Oktoobris või novembris saabus Tallinna Peterburi Töölise Nõukogu¹⁰⁸ delegaat, loomaks sidemeid Tallinna töölistega. Temaga kohtumise eel toimus 16. novembril "Estonia" seltsis A. K. juhtimisel Tallinna Töölisevanemate Nõukogu koosolek, kus paremaks sidepidamiseks Peterburi nõukoguga otsustati valida esindaja. Häälteenamusega sai selleks Nikolai Janson, kes valdas hästi vene keelt ja oli varem töötanud Peterburi tehastes. Järgmisel päeval toimus koosolek karskusseltsi ruumides, mida taas juhtis A. K., kes oma käega kirjutas Jansonile vastava tunnistuse ja pani teistelegi ette allkiri anda. See tunnistus võeti hiljem ära Töölisenõukogu esimehe Nosari käest, kui ta Peterburis Hrustaljovi nime all arreteeriti. Janson kohtus Nosar-Hrustaljoviga Peterburis.¹⁰⁹ Janson¹¹⁰ oli Kesküla eakaaslane. Nii sai see mees lähetu-se suurde poliitikasse, mis kulmineerus NSV Liidu kohtu- ja veetranspordi rahvakomissari

ametikohtadega ning mida ENE resümeeris omal ajal otsekui luuletust: "Ebaseaduslikult represseeritud; postuumselt rehabiliteeritud." Janson naastes Peterburist moodustati ka Tallinnas Töölise Saadikute Nõukogu ja selle täitevkomitee ning kõik üleskutsed hakkasid ilmuma kas VSDTP Tallinna komitee või Töölise Saadikute Nõukogu või mõlema nimel. Nõukogu kogu tööd juhtis aga endiselt komitee, selle juhtide nimekiri algas Aleksander Kesküla nimega, järgnesid Rei, Sternbeck, Polevoi (nii reastas need mehed oma aruandes alampolkovnik Tihhonovitš), teised aga, nagu Alma Ostra, Amalie Unt, Sominski koos Teemandi ja Martnaga, agiteerisid tehastes ja talurahva hulgas.¹¹¹

Ülemaaline rahvaasemikkude koosolek

Õe mäletamist mööda käis A. K. pärast vabanemist mitmel korral Tartus, esinedes nii avalikel koosolekudel ühiselamus (praegune EAA) kui ka ülemaalisel rahvaasemike koosolekul 27.–29. novembrini, olles seal kui üks töölisevanemate nõukogu delegaate.¹¹² Viimasest olevat VSDTP otsustanud osa võt-

¹⁰⁷ Eesti NSV ajaloo lugemik. II köide. Valitud dokumente ja materjale Eesti ajaloost XIX sajandi keskpaigast kuni 1917. aasta märtsini. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 1964, lk. 385.

¹⁰⁸ Rööbiti ülkirjeldatud dramaatiliste sündmustega Tallinnas kujunes Peterburis see organisatsioonivorm, mille nimel Lenin oktoobris-novembris 1917 haaras võimu ja kehtestas diktatuuri, mis vältas Venemaal rohkem kui 70 aastat, tubli kaks inimpõlve. Peterburi nõukogu esimene istung toimus 13. oktoobril 1905 Tehnoloogia Instituudi ruumides. Kolmandal istungil, mis leidis aset 15. oktoobril, oli esindatud ligi sada vabrikut ja töökoda ning 5 ametiühingut. Sel korral otsustati lubada ametlikult istungitele ka kolme sotsialistliku partei (bolševikud, menševikud, esseerid) esindajad, igast kolm. Need osalesid täitevkomitee koosolekutel üksnes nõuandava häälega. Nõukogu esialgne ülesanne oli organiseerida streigiliikumise ühtsust. Nõukogu esimeheks valiti noor vasakpoolne advokaat Nosar, kes kandideeris tööline Hrustaljovi dokumentidega. Olnud alul parteitu, sai taast novembris menševik. 1918. a. lasti ta bolševike poolt oletatava kontrrevolutsioonilise tegevuse pärast maha. Kui Nosar-Hrustaljov 26. novembril 1905 arreteeriti, valiti nõukogu juhtima kolmeliikmeline presiidium, üks liikmetest Lev Trotski, seda Jankovski nime all. 3. detsembril vangistati nii nõukogu täitevkomitee kui ka ca 200 saadikut (O. Anweiler. Die Rätebewegung in Russland 1905–1921. E. J. Brill, Leiden, 1958, lk. 57, 58, 73; vt. ka S. V. Tjutjukin, V. V. Šeloxaev. Marksisty i russkaja revoljucija. ROSPËN, Moskva, 1996, lk. 77, 94–95, 107, 109–110).

¹⁰⁹ ERAF, f. 27, n. 1, s. 128, l. 10–11. Vt. ka Revoljucija 1905–1907 gg..., lk. 322–324.

¹¹⁰ Vt. J. Lehmann. Vana revolutsionääri mälestusi ja elamusi. 1905–1917. E.K.-Ü. "Postimehe" Kirjastus, Tartu, 1935, lk. 68–71; E. Kaup. Nikolai Janson. – Revolutsiooni lipukandjad. Lühikesi ülevaateid Eestis tegutsenud väljapaistvate revolutsionääride elust ja tegevusest. I. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 1962, lk. 51–54.

¹¹¹ ERAF, f. 27, n. 1, s. 128, l. 10–11.

¹¹² ERAF, f. 395, n. 5, s. 51, l. 25. 6. detsembril Tartus vangistatud tööline August Kristavson tunnistas ülekuulamisel, et arstiteaduse üliõpilaste seltsis, "Societas'e" ja "Uudiste" ruumes ning TÜ aulas korraldatud miitingute peamised organiseerijad olid P. Speek, G. Ast, A. Kesküla, Fr. Michelson (Tuglas). (S. Issakov. Arhiivide peidikuist, lk. 197–198)

Tartu, Juhan Liivi tn. 4. Eesti Ajalooarhiiv: 1906–1907 ühiselamu, kus trükiti VSDTP Põhja-Liivimaa proklamatsioone: „Igall sellisel ööl külastas meid ka Aleksander Kesküla, vahel üksi, vahel koos Marta Lepaga,“ meenutas Ferdinand Kull. Foto: S. Petolai

ta protestiks selle vastu, et see polnud „...demokraatlikul alusel kokku kutsutud – üldise ja proportsionaalse valimisviisi järele”.¹¹³ Nii Bürgermusses kui aulas oli ka A. K. isa.¹¹⁴

27. novembril toimunud juhataja valimistel antud 801 häälest sai A. K. ühe. Loota, et ta endale poleks häält andnud, oleks vist palju nõuda. Võitis Jaan Teemant, keda pooldas 437 delegaati. Leht nimetab üheksat kandidaati, kaheksas oli Peeter Hellat viie häälega, edasi “mõned muud vähem”, neist on “Postimees” eraldi välja toonud *stud.* Kesküla.¹¹⁵

Veel Bürgermusses solidariseerus A. K. föderalisti Gottlieb Astiga, kuna “koosolek ei olla mitte rahva arvu järele kokku kutsutud, siis ei võivat teda ka ülemaaliseks rahvaasemikkude koguks nimetada, küll aga meetinguks”, ja ässitas “lõhkumisele, sest rahulikul teel ei võivat midagi kätte saada. Avaldab pal-

ju sõnu, millel aga vähe tuuma on. Palutakse vahel järele jätta.” Nii kommenteeris ajaleht. Kui uskuda, mis lehes kirjas, oli A. K. 27. novembril Bürgermusse saalis viimane sisuline esineja, pannes ette “maale revolutsionilisi osakondasid asutada, kes endid siis linnades asuvate revolutsioniliste osakondadega ühendaks. Kõik abinõud peab käsile võetama, ka sõjariistad ja pommid.” Edasi tegi G. Ast ettepaneku järgmisel päeval ülikooli aulasse koguneda, ettepanek kiideti heaks. Koosolek lõppes pool kaksteist öösel.¹¹⁶

28. detsembril aulas juhatas istungit Hans Pöögelmann. Tundub, et see, kes nüüd toimuvat ajalehele protokollis, polnud toosama, kes seda päev varem oli teinud – ta ei teadnud, et Kesküla kirjutas oma nime ühe ‘k’-ga. A. K. rääkis kirjaoskamatute valimisõigusest: “Ei olevat mitte inimese süüd, kui ta kirjutada ei

¹¹³ M. Aitsam. 1905. aasta rewolutsioon..., lk. 102. Tuglas osales kui VSDTP Tartu vähemlaste organisatsiooni esindaja (Fr. Tuglas. Bürgermusse kongressi esimene päev. – Punased aastad. Mälestisi ja dokumente 1905. aasta liikumisest Eestis. I. Toimetanud Hans Kruus. Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus, Tartu, 1932, lk. 104).

¹¹⁴ ERAF, f. 395, n. 5, s. 51, l. 25–26.

¹¹⁵ Ülemaaline rahvaasemikkude koosolek. – Postimees 29. XI 1905, lk. 3.

¹¹⁶ Koosolek Bürgermusse suures saalis 27. nov. 1905. – Postimees 2. XII 1905, lk. 3.

oska. Nii rumal aga ei olevat keegi, et ta mitte aru ei saaks, kes tema kasude eest seisab..." ja väitis, et "varanduseta inimestele vabariik kõige paremaks olevat..." [Punktiirid on tekstis. – K. J.]¹¹⁷ Seletas, missuguste abinõudega peaks võitlema,¹¹⁸ ja nõudis sõjariistade kasutamise jätmist otsusesse, kui Teemant soovis seda sealt välja jätta. Koosolek solidariseerus Teemandiga.¹¹⁹

29. novembril deklareeris A. K.: "Varata inimesed olevat ikka valmis olnud verega uuendust nõudma"¹²⁰ ja võttis büroo valimisel sõna Neumanni poolt, mees olevat koosolejatele juba tuttav: "tema etendanud pühapäevasel koosolekul *i s e ä r a l i s t o s a ...*".¹²¹

Pühapäev, 27. november Bürgermusses. Kui kõne all oli riigilaenude probleem, seletas A. K., et varanduseta inimestel pole midagi kaotada, küll aga kapitalistidel, ja kuulutas, et "teiste riigid ei saavat meie päale tulla, sest teiste riikide sotsiaaldemokraatlased olevat lubanud, et nemad oma valitsusi kõigiti takistama saavat ennast meie asjadesse segamast".¹²² Loomulikult ei anna see, mis Postimehes ilmus, edasi kogu rikkust, mida toimunu sisaldas. Kommenteerib Gustav Niinsalu: "Mis minule meele jäi, oli üks üliõpilane "Kesküla", sellel oli aruldane kõne and ja meeles pidamise või-

me, nii et temal seisis meeles eelmise kõneleja kõne, mida tema sõna sõnalt võis arvustada."¹²³ Ükski refereeritud lõikudest ei võimalda A. K. sellist esinemist silme ette manada.

Aulakoosolek lõppes 29. novembril kesköö paiku.¹²⁴

Detsember 1905

Seejärel hakkasid sündmused kulmineeruma Tallinnas. 6. detsembril sõitsid Karl Tärna, Alma Ostra ja David Liosner (Makar) Tartust Tallinna, kaasas trükikoda, kuna seal oli selle järele rohkem tarvidust.¹²⁵ A. K. oli sinna jõudnud ilmselt varem. 7. detsembril 1905 esines ta Tallinna karskuskuratooriumis töölisvanemate koosolekul, kus oli kõne all korstnapühkija Seibothi boikoti küsimus ja aruanne vabrikutest.¹²⁶

Vabaduse päevade vältel oli VSDTP Tallinna komitee peakorter asunud Pikal tänaval, majas nr. 64.¹²⁷ Üüritud oli see septembris. Ent kui Peterburi Tööliste Saadikute Nõukogu 3. detsembril vangistati, otsustati komitee koosolekuid pidada mitte enam seal, vaid kusagil mujal.¹²⁸ Sel põhjusel üüris Marta Lepa ema

¹¹⁷ Rahva asemikkude koosolek ülikooli aulas. – Postimees 8. XII 1905, lk. 3.

¹¹⁸ Rahva asemikkude koosolek ülikooli aulas. – Postimees 9. XII 1905, lk. 3.

¹¹⁹ Rahva asemikkude koosolek ülikooli aulas. – Postimees 12. XII 1905, lk. 3.

¹²⁰ Rahva-asemikkude koosolek ülikooli aulas. – Postimees 14. XII 1905, lk. 3.

¹²¹ Laamani väitel aulakoosolek "... peamiselt H. Pöögelmanni ja A. Kesküla ettepanekul võttis vastu otsused luua ajutine revolutsiooniline omavalitsus, boikoteerida tsaarivalitsuse asutisi ja moodustada revolutsiooniline 5-liikmeline keskbüroo, kes määrab linnadesse ja maakondadesse oma asemikud. Teiste sõnadega tähendas see revolutsioonilise ajutise valitsuse loomist." (E. Laaman. Enamlus Eestis, lk. 36). Väites on juba hilisemate ladestuste mõju: Pöögelmann oli VSDTP struktuuris kindlasti veel Keskülast madalamal.

¹²² Rahva-asemikkude koosolek ülikooli aulas. – Postimees 15. XII 1905, lk. 3.

¹²³ EKM EKLA, f. 169, VARIA M. 235:12.

¹²⁴ Vt. J. Jans. Mälestusi ja vaatlusi. I. Noor-Eesti Kirjastus, Tartu, 1940, lk. 127.

¹²⁵ K. Tärna. Põrandaalune trükikoda, lk. 38.

¹²⁶ ERAF, f. 27, n. 1, s. 88, l. 82; H. Erit, E. Kuusik. Aleksander Kesküla, lk. 51.

¹²⁷ Komitee koosolekute kohad olid aga olnud muutuvad. Üks selliseid kohti oli "vana truu paat", kahemastiline "Destroier", millega ka Soomest kirjandust ja sõjariistu oli toodud (kapten E. Saar, madrus Kuulmann). Seisis Kalarannas (E. Saar. Kilde punaseilt päevilt, lk. 72). Kas just nii tihti koosolekuid seal korraldati, nagu jääb mulje Saare mälestustest, on kaheldav, sest keegi teine pole seda mainimisvääriliseks pidanud. Ent paadist, millega Soomest kirjandust ja sõjariistu toodud, kirjutab Ostragi. Samuti koosolekutest, mida lisaks üldkor- terile Pikas tänavas olevat peetud pühapäeviti ka metsas ja paar korda isegi Aegna saarel (A. Ostra-Oinas. Antje trükikoha eksproprieerimine, lk. 118).

¹²⁸ A. Rei. Üks dramaatiline episood 1905. aastast. – 1905. a. revolutsiooni päevilt. Mälestiste kogu. K.-ü. "Rahva Sõna" kirjastus, Tallinn, 1931. Lk. 49. Peterburi nõukogu arreteerimine 3. detsembril andis tõuke arengutele, mis vallandasid Moskva ülestõusu. 10. detsembril kerkisid vanas pealinnas esimesed barrikaadid (Rossija v načale XX veka. Novyj Xronograf, Moskva, 2002, lk. 379, 382).

Toompuiestee 30. Vaksali tänav oli praegune Toompuiestee, mis on aga tekkinud kahe tänava, kunagise Doom-Promenadi uulitsa ja Waksali puiestee liitmisel. Kõige paremini vastab kirjeldustele hoonest, kus õöl vastu 11. (24.) detsembrist 1905 areteeriti enamik VSDTP Tallinna komitee liikmeid, praegune Toompuiestee 30, kus nüüd asuvad bürood.
Foto: P. Pillak

Pikk tänav 64, mille alumisel korrusel, pahemat kätt, asus Vabaduse päevade vältel 1905 VSDTP Tallinna komitee peakorter. Praegu on selles majas Tallinna ja kogu Eesti metropoliidi Korneliuse kantselei.
Foto: P. Pillak

tütre nimele Vaksali puiestee 8 teisel korrusel viietoalise korteri, kuhu Tärna andmetel, küll klausliga “kui mu mälu ei peta”, pidid elama asuma tema ise, “Makar”, Lepp, “Jüri” (Otto Sternbeck) ja Alma Ostra: “Selle “kommuuna” eluiga ei olnud aga pikem, kui üks päev.”

10. detsembri õhtul toimus seal Tallinna komitee koosolek. Selle koosoleku kulgemise kohta on kaks, teineteisega pea diametraalses vastuolus versiooni. Üks pärineb neilt, kes seal ei olnud, teine neilt, kes seal olid. Esimene väidab nagu kord ja kohus, et bolševikud poolda-

sid relvastatud ülestõusu, menševikud aga olid selle vastu. Ent “enne kui jõuti midagi otsustada, areteeriti komitee peaaegu täies koosseisus – 13 inimest”.¹²⁹ Tärna, kes seal oli, mäletas, et koosolekul olid ka töölisvanemad ja see kestis kella kolmeni öösel. Selle lõppedes läks osa inimesi koju, osa aga jäi korterisse ööbima, kuid need äratas kell viis hommikul politsei. Temal on inimesi kirjas 14, mis siiski langeb esimese versiooniga enam-vähem kokku, seda enam, et üks neist oli Marta Lepa neljateistkümne-aastane vend.¹³⁰ Vakmani versioon on

¹²⁹ T. Karjahärm, R. Pullat. Eesti revolutsioonitules, lk. 132.

¹³⁰ K. Tärna. Põrandaalune trükikoda, lk. 38. See kirjeldus langeb kokku ka August Rei omaga, kes koos seltsimees Lilienbachiga (vt. viide 132) ainsatena pärast koosoleku lõppemist lahkusid (A. Rei. Üks dramaatiline episood..., lk. 50).

lähedasem teisele, ehkki ka tema seal polnud: arutatud “muu seas” ka järgmiseks päevaks “Pätsi ja t. eestvõttel kokku kutsutud valla-saadikute koosoleku küsimust. Nagu tähendatud pidi see koosolek vastukaaluks olema Tõnissoni “ülemaalsele”. Tallinna komitee tuli otsusele, “et vaja on kokkutulnud maasaadikuid oma poole (partei poole) võita, et vaja on nendega läbirääkimisi pidada”.¹³¹

Alma Ostra mäletamist mööda toimus 10. detsembril arreteerimine õige sõbralikult,¹³² mis tundub ka loogilisena olukorras, kus revolutsiooni taandumine ja kaotus polnud veel otsustatud. Tihhonovitši teada vangistati 10. detsembril kõik Tallinna komitee liikmed, välja arvatud A. K., August Rei ja Kokk.¹³³ Rei teadmist mööda jäi Tallinna komiteest järele ainult tema, seltsimees L-t või L, kelle juures ta sel ööl oli viibinud, ja veel paar seltsimeest, kes juhuslikult sellest koosolekust osa ei võtnud.¹³⁴

Järgmisel päeval toimus sündmus, mille kohta Friedebert Tuglas juba 75 aastat tagasi nentis: ““Volta” vabriku keldris peetud koosoleku-kongressi kohta leidub seni avalikkuses vähe teateid.”¹³⁵ Kuivõrd mul on kavas kirjutada pikem eraldi artikkel teemal, kuidas “Volta” koosolek 11. detsembril tekkis ja kulges, piirdun siinkohal lapidaarse väitega, et A. K. käsi oli selgi korral mängus.

Vakmanist võib järeldada, et pärast “Volta” leidis aset veel kuni kolm VSDTP Tallinna komitee koosolekut. Esimene kas 13. või 14.

detsembril kusagil korteris “puuvillavabriku juures, köievabriku kõrval”, kus A. K. koos Reimanniga võttis enda peale ülesande partei keskkomiteelt pomme muretseda. Koosolek jäi aga pooleli, see pidi jätkuma Luisenthali uulitsal, kuid siis selgus, et Reimann olevat nuhk, ja see jäeti ära. Detsembril keskel arutati vangide vabastamist. Sellest võttis osa ka Pöögelmann, kuigi ta komitee liige polnud. Plaan minna relvastatud salgaga maale karistussalkade vastu jäi unistuseks, sest ühtegi sellesarnast salka komiteel polnud.¹³⁶ See oli ilmselt koosolek, mida Pöögelmann esimeseks pidas ja kus A. K. temalt küsis: “Mis te arvate, kas revolutsioon on nüüd lõppenud?” Saanud sellega seoses võimaluse vihjata Kesküla “revolutsioonilikkuse pealiskaudsusele”, näib Pöögelmann ka ise pika arutluse lõpuks olevat ometi samale järeldusele jõudnud, üksnes rõhutades, “et ma revolutsiooni tulevikku ikkagi proletariaadi võitluses nägin”.¹³⁷ Sama aja paiku, 16. detsembril langes Tallinnas politsei kätte talupoeg Mart Sommer, kellel oli pomm, mille kohta too ütles, et oli saanud selle Keskülast mõneks ajaks hoiule.¹³⁸ Tallinna komitee viimane koosolek 1905. aastal leidis aset “umbes” jõulude ajal “Dvigateli” töölise Kampuse korteris Kadriorus, kuhu “keegi “Mitri” (või Dimitriev Peterburist) pommisi” olevat toonud,¹³⁹ ent kas A. K. sellel koosolekul osales, pole kindel. Nüüd kadus ta kuudeks põranda alla, seda ka koduste jaoks.¹⁴⁰ Kesküla periood VSDTP

¹³¹ R. Vakman. Venemaa sotsiaaldemokraatlike partei tegevus..., lk. 116.

¹³² A. Ostra-Oinas. Antje trükikoja eksproprieerimine, lk. 120. Pärast seda katkes üleskutsete ilmumine kuni märtsini. Et järelejäanud jõud on nõrgad, mis järeldus ka üleskutsest, mida kavatses publitseerida Rei, kuid ei jõudnud, kuna arreteeriti, arvas Tihhonovitš (ERAF, f. 27, n. 1, s. 128, l. 17). August Rei vangistati 22. jaanuaril koos Tööliste Saadikute Nõukoguga (ERAF, f. 27, n. 1, s. 128, l. 16).

¹³³ ERAF, f. 27, n. 1, s. 128, l. 16. Tihhonovitši loetelu VSDTP Tallinna komitee liikmetest 1905. a. lõpul algas A. K., August Rei ja Otto Sternbecki nimedega, tagapool olid kirjas ka Marta Lepp ja Alma Ostra (ERAF, f. 27, n. 1, s. 128, l. 14–15).

¹³⁴ A. Rei. Üks dramaatiline episood..., lk. 50. Selle salapärase L. korterist räägib ja seda kirjeldab ka Ostra, seda seoses 15. oktoobri paiku toimunud sündmustega. See olevat asetsenud Vana-Posti tänavas ja olnud kui sõjariistade ladu: “Nurgas lamasid hunnikus laetud revolvrid ja püssid.” (A. Ostra-Oinas. Antje trükikoja eksproprieerimine, lk. 119). Tundub, et tegu oli kirjaniku ja kirjastaja Juhan Lilienbachi korteriga (vt. A. Ostra-Oinas. Jooni revolutsioonilistest tegevusest, lk. 63). Mõlema korteri asukohad ja ka kirjeldused langevad üksjagu kokku.

¹³⁵ F. Tuglas. Toompea vanglas. Mälestisi 1905 ja 1906 aastast. Noor-Eesti Kirjastus, Tartu, 1930, lk. 9–10.

¹³⁶ R. Vakman. Venemaa sotsiaaldemokraatlike partei tegevus..., lk. 118.

¹³⁷ H. Pöögelmann. Haripunktil, lk. 100.

¹³⁸ ERAF, f. 27, n. 1, s. 128, l. 17.

¹³⁹ R. Vakman. Venemaa sotsiaaldemokraatlike partei tegevus..., lk. 118.

¹⁴⁰ ERAF, f. 395, n. 5, s. 51, l. 26.

Tallinna komitee ajaloos oli lõppenud. Kas ta pärast kirjeldatud sündmusi oma elus ka veel kordagi Tallinnas käis, pole teada.

Iseloomustanud olukorda Eestimaa kubermangus oktoobrist 1905 jaanuarini 1906, konstateeris Tihhonovitš 14. aprillil 1906: “Kõige silmapaistvamat revolutsioonilist tegevust ilmutas Kesküla, keda tema tegevuse alusel võib pidada revolutsionääriks.”¹⁴¹ Ainus, kelle kohta ta seda nentis.

III Paus

Detsembris tõi Eduard Sõrmus Tartusse Kesküla tema perekonnale “kirja hoiatusega – tundmatutega temast mitte rääkida” (E. Kesküla). Elvi ootas teda koju, varem oli vend metsast jõulukuuse toonud ja talle jõuluvana mänginud. Nüüd jäi see ära. Pärast “Volta” koosolekut tulid tundmatud ja pärisid venna järele.

“Niisiis hakkas vend tegutsema sügavais põrandaalustes tingimustes. Meie ei teadnud temast kuude viisi midagi. Tal oli mitu varjunime, tavalisi *Aleksander* ja *Kivi* teadsin, teisi mitte. Kodus toimus esimene läbiotsimine, küsiti venda, nõuti tema päevapilti,” meenutab Elvi Kesküla.¹⁴²

Järgneva aja elas A. K. Tallinnast eemal ringi liikudes, tõenäoliselt enamasti Liivimaal kuni Riiani välja. Jaanuaris 1906 oli ta Peterburis, kus ta andis Alma Anile padrunivöö, mille too toimetas kooliõe Alide Ungersoni

(hiljem Juhan Simmi abikaasa) kätte, kellel pidid olema sidemed võitlusgrupiga.¹⁴³ Määratlusega “seni kui me suvitasime Siberis” organiseeris A. K. Riias võitlussalke, väidab Marta Lepp.¹⁴⁴ Ta sõitis Tallinnast välja varakevadel, aprillikuu alul¹⁴⁵ ja põgenes Siberist juulis.¹⁴⁶ 1906. aasta kevadel sõitis A. K. läbi Tartust ja jagas juhiseid Aleksander Blaufeldtile. Pärast seda oli “Maarja mõisa teemajas” koosolek, millest võttis osa 30–40 inimest ning kus arutati sidemeid Riiaga ja relvade muretsesemist.¹⁴⁷

Kusagil pidi toimuma A. K. kohtumine Siversi karistussalgaga. “Kas oli siis juba venna tabajaile määratud 10 000 rubla või tuli see kuulutus hiljem, Tartu ajajärgul?” küsis öde endalt hiljem. 1906. aasta kevadiste sündmuste edasiandmisel pole tollal 15-aastane Elvi oma mälus päris kindel. A. K. tulnud koju kevadel ja asunud koos Marta Lepaga Lodja tänavale, kuhu tema siis hakanud ülepäeviti lõunat viima. See aga ei saanud olla kevad, sest Lepp tuli Tartusse alles augustis. Ka ei suutnud öde paika panna, “kas Terijokis olemine toimus 1906. a. suvel”, millal jäi Marta Lepp tüüfusse ja millal läksid A. K. ja Lepp lahku.¹⁴⁸ Tüüfus ja Terijokis olemine olid 1907., mitte 1906. aastal.

IV VSDTP Põhja-Liivimaa organisatsioon

Joosep Saadil (1954)¹⁴⁹ pole sellisest organisatsioonist sõnagi. Hilda Moosberg (1955)¹⁵⁰

¹⁴¹ ERAF, f. 27, n. 1, s. 128, l. 16. Kaudselt langeb Tihhonovitši hinnanguga kokku ka Pöögelmanni oma, kui ta sedastas, “...et proletariaadil ainult Põhja-Eestis korda läks laialisi talurahvahulkasid revolutsioonilikkude võitlusse viia”, kuna seal “enamused seda võitlust juhtisid...” (H. Pöögelmann. Enamlus ja vähemlus..., lk. 49). 7. jaanuaril 1906 oli Liivimaa sandarmivalitsuse ülem polkovnik Volkov lahterdanud A. K. koos Friedebert Mihkelsoni (Tuglas) ja Gottlieb Astiga “anarhistliku suunaga” isikute hulka (S. Issakov. Arhiivide peidikuist, lk. 198–199).

¹⁴² ERAF, f. 395, n. 5, s. 51, l. 26–27. Kuigi väide tolle ajamomendi kohta võib olla ekslik – Sõrmus poleks tohtinud Eestis olla –, vihjab see ometi A. K. ja viulidaja sidemetele.

¹⁴³ A. Ast-Ani. Sotsialistliku noorsoo keskel enne revolutsiooni, lk. 48.

¹⁴⁴ M. Lepp. 1905. aasta järellained, lk. 58–59. Vt. ka E. Laaman. Enamlus Eestis, lk. 39.

¹⁴⁵ M. Lepp. 1905. aasta romantika, lk. 103.

¹⁴⁶ M. Lepp. 1905. aasta järellained, lk. 18–21.

¹⁴⁷ ERAF, f. 27, n. 1, s. 248, l. 16–17. Vt. ka E. Kaup. Aleksander Blaufeldt. – Revolutsiooni lipukandajad. Lühikesi ülevaateid Eestis tegutsenud väljapaistvate revolutsionääride elust ja tegevusest. II. Kirjastus Eesti Raamat, Tallinn, 1972, lk. 12–14.

¹⁴⁸ ERAF, f. 395, n. 5, s. 51, l. 27–28.

¹⁴⁹ J. Saat. VSDTP organisatsioonide loomine Eestis. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 1954.

¹⁵⁰ H. Moosberg. 1905.–1907. a. revolutsioon Eestis. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 1955, lk. 143–144.

Tartu, Lai tn. 1, nn. Grenzsteini maja, kus oktoobris 1906 asutati VSDTP Põhja-Liivimaa organisatsioon ja toimusid mitmed muud põrandaalused üritused. Kas just ruumides, kus asus Nukumuuseum, pole kindel. Foto: S. Petolai

kirjutab jaanuaris 1907 Tartus toimunud konverentsist, mis olevat kokku kutsutud juba 1906. a. suvel loodud ajutise VSDTP Põhja-Liivimaa komitee poolt. See kirjeldus ühtib sellega, mille esitab 1906. aasta oktoobris toimunud konverentsi kohta “Ülevaade Eestimaa Kommunistliku Partei ajaloost” (1961).¹⁵¹ Lõik tugineb üksnes ühele allikale, tollases Ajaloo Riiklikus Keskarihiivis Moskvas paiknevale eestikeelse lendlehe kunagisele tõlkele vene keelde, kui uskuda selle avaldajaid.¹⁵² Ühtlasi selgub ka, kust oli Moosberg võtnud, et konverents toimus jaanuaris – selle kuu lõppu dateeritud lendleht algab väitega, et praeguseks ajaks on konverents oma töö lõpetanud, mis oli ju sisuliselt õige, kuid ei pea tähendama, et konverents toimus jaanuaris. Lendlehe avaldajad nentisid, et seni pole konverentsi otsu-

seid programmiliste ja taktikaliste küsimuste kohta avastatud.¹⁵³ Põhijoontes kordas seda, pilti avardades, ent ikka samale lendlehele tuginedes, ENSV ajaloo teine köide: suvel 1906 moodustatud Tartus ajutine VSDTP Põhja-Liivimaa Organiseerimiskomitee ülesandega kutsuda kokku VSDTP Põhja-Liivimaa organisatsioonide konverents. Konverents tulnud kokku nüüd juba oktoobris. Esindatud olnud Tartu, Valga, Pärnu ja Võru organisatsioonid. Külalistena viibinud kohal ka Tallinna komitee, lätlased ja bolševistliku ajalehe “Proletari” toimetuse esindajad. ENSV ajalugu pole kitsi ka hinnangutega: konverents võtnud vastu bolševistlikud otsused. Olevat valitud VSDTP Põhja-Liivimaa Ringkonnaorganisatsiooni Täitevkomitee ja VSDTP Lõuna-Eesti organisatsioonide töö paranenud pärast konverentsi

¹⁵¹ Ülevaade Eestimaa Kommunistliku Partei ajaloost. I osa (XIX sajandi 90. aastad – 1920). Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 1961, lk. 94. Edaspidi võis see lõik ise aga esineda juba kui allikas (Vt. E. Plotnik. Hans Pöögelmann, lk. 111).

¹⁵² Revoljucija 1905–1907 gg. v Èstonii, lk. 540–542.

¹⁵³ Samas, lk. 616.

tunduvalt.¹⁵⁴ Karjahärm ja Pullat täpsustavad, et valitud täitevkomiteesse kuulus ka Hans Pöggelmann.¹⁵⁵ Ühe lausega kinnitab Põhja-Liivimaa ringkonnaorganisatsiooni moodustamist kõrgkoolidegi õpik.¹⁵⁶ Sajandialguse revolutsiooni probleemistikku kogu Baltikumis tervikuna käsitlevas monograafias,¹⁵⁷ selles “nõukogude” teaduse viimases sõnas sel teemal, pole VSDTP Põhja-Liivimaa organisatsioonist sõnagi, ehkki just sellelt oodanuks, kuivõrd eksisteerib võimalus, et paiknevana Liivimaa kubermangus, võinuks ta olla seotud ka Läti ajalooga.

Jääb mulje, et 1950. aastate teisel poolel, enne “Ülevaate...” ilmumist pandi paika, kui palju ja põhimõtteliselt mida võib VSDTP Põhja-Liivimaa organisatsioonist kirjutada. Nii esialgu ka tehti, ent edaspidi on realistlikumad ajaloolased sellest loobunud, eelistades vaikida, seda kas teadlikkusest või teadmatusest. Ent see on üksnes hüpotees.

Mis aga puutub sellesse lendlehte, siis on mul kuri kahtlus, et osa sellest, eriti see, mis puudutab konverentsist osavõtjaid, on A. K. müstifikatsioon. Miks ja kuidas, sellest allpool. Et autorina tuleb kõne alla Kesküla, seda võib lisaks loogikale reeta ka lause lendlehe keskosas: “Sotsiaaldemokraatide, kui kõige järjekindlamate demokraatide ja revolutsionääri-

de, kes pealegi on üldse loomult ainsad revolutsionäärid ja demokraadid meie väikeses elkoosmatal (minu sõrendus. – K. J.), ees seisab suur ja tähtis ülesanne: nad peavad andma demokraatlikele elementidele organisatsiooni ja valmistama neid ette võitluseks isevalitsuse ikke ja orjuse jäänustega poliitilise vabaduse eest.”¹⁵⁸ Autoriteks võinuksid olla veel Otto Sternbeck ja Marta Lepp.

Veebruaris 1907 Terijoele toimunud VSDTP Eestimaa organisatsioonide konverentsil Põhja-Liivimaa organisatsioon siiski ei osalenud, ENSV ajaloo väitel ei saanud tema esindajad sinna ilmuda tugevnenud poliitilise surve tõttu.¹⁵⁹ See väide on teatavas vastuolus mõni lehekülg tagapool leiduva kirjeldusega, mis kinnitab, et “VSDTP Põhja-Liivimaa organisatsiooni Täitevkomitee tegutses 1907. aasta algul väga energiliselt”.¹⁶⁰ Et trükiti ja levitati lendlehti. “1907. aasta aprillis korraldati Tartus partei sõjaväeorganisatsioonide ja võitlusalkade konverents, mille organisatsioonilise külje eest vastutas Põhja-Liivimaa organisatsiooni täitevkomitee. Selle tööst võtsid osa bolševikud peale Tartu ka Tallinnast, Riiast ja Liepājast ning VSDTP Keskkomitee esindajad, kellest üks esines põhiettekandega. Kuid konverents ei saanud oma tööd lõpule viia, sest linnas algasid massilised arreteerimised.

¹⁵⁴ Eesti NSV ajalugu. II köide, lk. 435. Põhimõtteliselt kordab sama kirjeldust Erich Kaup, ent lisades, et juhtivat osa hakkas täitevkomitees etendama A. Kesküla (Leninlikul võitlusteel. Leninlike ideede levik ning võitlus tööliiskumise ühtsuse eest Eestis Oktoobri-eelsel perioodil (1902–1907). Eesti Raamat, Tallinn 1967, lk. 53).

¹⁵⁵ T. Karjahärm, R. Pullat. Eesti revolutsioonitules..., lk. 157.

¹⁵⁶ Eesti NSV ajalugu. Kõrgkoolide õpik. II osa. Valgus, Tallinn, 1980, lk. 37.

¹⁵⁷ T. Karjahärm, J. Krastyn', A. Tila. Revoljucija 1905–1907 gg.

¹⁵⁸ Revoljucija 1905–1907 gg. v. Ėstonii, lk. 541. Minu tõlge vene keelest tagasi eesti keelde.

¹⁵⁹ Eesti NSV ajalugu. II köide, lk. 440. Versiooni, et Põhja-Liivimaa organisatsiooni esindajad ei saanud Terijoele ilmuda tugevnenud poliitilise tagakiusamise tõttu, oli esitanud juba Moosberg. “Ülevaade...” (lk. 96) ei maini Põhja-Liivimaa organisatsiooni mitteosalemist Terijoe konverentsil. Lukin (Tööliiskumine Eestis Stolõpini reaktsiooni ja uue revolutsioonilise tõusu aastail (1907–1914). Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 1960, lk. 50) on arvamusel, et Põhja-Liivimaa sotsiaaldemokraatlike organisatsioonide esindajad ei saanud konverentsi tööst osa võtta “mitmesuguste takistuste tõttu”. E. Kaup (Leninlikul võitlusteel, lk. 54) täpsustab, et Lõuna-Eesti organisatsioonid ei saanud Terijoe konverentsist osa võtta “mitmesuguste organisatsiooniliste takistuste tõttu”. Sama kordavad T. Karjahärm ja R. Pullat (Eesti revolutsioonitules 1905–1907, lk. 184). Niisugune väide oma hägususega on kindlasti täpsem kui tugevnenud poliitiline surve. Ent kindlasti vastab tõelusele kõige rohkem allikas, kust väide võetud – ajaleht “Tööline” nr. 1, 1907, mis kirjutas, et Tartu, Võru, Valga, Pärnu ja Põhja-Liivimaa külaorganisatsioonid ei saanud Terijoe konverentsist osa võtta erinevatel põhjustel (Revoljucija 1905–1907 gg. v. Ėstonii, lk. 542). Muud ladedused on tekkinud hilisemate teaduspropagandistlike uuringute käigus. 1981. aastal, nagu öeldud, pole Põhja-Liivimaa organisatsiooni enam märkimisvääriliseks peetud (vt. T. Karjahärm, J. Krastyn', A. Tila. Revoljucija 1905–1907 gg., lk. 89).

¹⁶⁰ E. Kaup (Leninlikul võitlusteel, lk. 58) on vastupidisel arvamusel, et 1907. aasta algul “VSDTP Põhja-Liivimaa organisatsiooni Täitevkomitee ei avaldanud suuremat tegevust”.

19. aprillil arreteeriti koos võitlusorganisatsioonide konverentsi delegaatidega ka enamik Põhja-Liivimaa organisatsiooni Täitevkomitee liikmetest... Pärast rüüstamist lakkas eelmise aasta novembris valitud Põhja-Liivimaa organisatsiooni Täitevkomitee olemast, kuid VSDTP Tartu rühm jätkas ikkagi tööd.”¹⁶¹ Viimases väites võib kahelda, sest 1920. aastail nenditi EKP KK ajalookomisjonis Leningradis, et “üldse ei ole 1906. ja 7. aastail Tartu grupe tegevusest palju mälestada”.¹⁶² Selline sedastus näib vihjavat ka sellele, et (VSDTP) Põhja-Liivimaa organisatsioon ja VSDTP Tartu rühm ei olnud päris identsed.

Aleksander Kesküla aktsioonis

Toodud analüüs ei tähenda, et tegevust poleks olnud.

Ent mälestuste ja politseidokumentide kohaselt kujuneb järgmine, kindlasti täpsem, kuid mõneti veidi teistsugune pilt toimunust. Marta Lepa teada asutasid “Põhja-Liivi organisatsiooni” Tartus Aleksander Kesküla ja Otto Sternbeck. Esialgu üksnes kahe liikmega “keskkomiteesse” koopteeriti tema kolmandaks: “Nõnda sõitsin Tartu. Välja udusest, kivisest Peterburist ja Kroonlinnast.” Marta

Lepp jõudis Tartusse mõni päev pärast “Vanemuise” uue maja avamist: “Sinna sõites oli tunda veel nende päevade järelkaja.”¹⁶³ Avamine toimus laupäeval, 12. augustil.

A. K. oli Tartus tegutsemas töönaoliselt juba varem. 1. augustil Tartus lendlehtede levitamisel politsei kätte sattunud A. Dessler-Ruttiku meenutab: “Üheks aktiivsemaks tegelaseks 1906. a. liikumises oli A. Kesküla. Tema ema majas Aida tänaval asus põrandaalune trükikoda.”¹⁶⁴ Õe teada oli põrandaalune trükikoda (ka? – K. J.) Turu ja Soola tänava nurgal kellegi Vilniusest pärit juuditari üliõpilase juures.¹⁶⁵

Hiljem öde kurtis, et Tartu ajajärk, aastad 1906–1907 “...oli meie kodus raskemaid”. A. K. oli alalistes sõitudes Tartu, Valga, Võru ja Pärnu vahel: “...kuidagi taipasime, et ta juhib põrandaalust liikumist Tartus.” “Kodus sagesid läbiotsimised, need võtsid otse ründava iseloomu...”¹⁶⁶ Elvi Keskülale sekundeerib Karl Ast: A. K. ei olesklenud püsivalt Tartus; peatus mõneks päevaks ning kadus jälle: “Jansile ja minule tundus tema käitumine kuidagi mõistatuslikuna: vahel ta nagu tulnuks Riist, vahel nagu, läinuks Riiga. Ikka ümbritses teda salapärasus.”¹⁶⁷ Et käigud olid Riiga, rõhutab ka öde.¹⁶⁸ Tallinnast ta ei kirjuta.

VSDTP Põhja-Liivimaa organisatsioon

¹⁶¹ Eesti NSV ajalugu. II köide, lk. 443. Vt. Ülevaade..., lk. 99, tundub nagu detailsem olevat, kuid pole kindel, et need detailid vastavad tegelikkusele. E. Kaup (Leninlikul võitlusteel, lk. 65) piirdub napi nentimisega, et VSDTP Põhja-Liivimaa ringkonnaorganisatsioon lakkas 1907. aasta kevadel repressioonide tõttu olemast.

¹⁶² ERAF, f. 27, n. 1, s. 248, l. 4.

¹⁶³ M. Lepp. 1905. aasta järellained, lk. 50–51. Kindlasti on vale väide, nagu elanuks Otto Sternbeck aastail 1906–1910 pagenduses Tomski kubermangus (Eesti entsüklopeedia. 14. kd. Eesti elulood. Eesti Entsüklopeediakirjastus, Tallinn, 2000, lk. 489). Neid allikaid, mis üksteisest sõltumatult kinnitavad, et ta 1907. aasta kevadel veel Eestis oli, on palju. See Eesti Vabariigi tulevane kindralmajor näikse noil aastail üldse A. K. lähedane kaaslane olevat. Mõlemat tegelast on muide võrrelnud nii Lepp (1905. aasta järellained, lk. 55–58) kui ka Pöggelmann, neis eeskätt sarnasusi nähes: “Samasugune suurte plaanide tegija ja kelkija oli Tallinna organisatsiooni juhtiv jõud – Aleksander Kesküla (“Kivi”), keda ta suurte õhulosside pärast Aleksander Suureks hakati hüüdma. Ka see kõneles alati suurtest “ettevõtetest” küll sõjariistade muretmise, küll rahatoimetamise alal (paar korda oli tegemist koguni miljonitega!), mis selle pärastiste aferisti (õnneküti) juba sel ajal äärmiselt kahtlaseks tegi, kuigi liikumise marukeerastikus raske oli seda kindlaks teha.” (Haripunktil – 1905. aasta Eestis: Kirjeldused. Mälestused. Dokumendid. EKP KK. Ajalookomisjon. Külvaja, Leningrad, 1926, lk. 88).

¹⁶⁴ EKM EKLA, f. 172, M 9: 1. Dessler-Ruttiku jätkab: “Kesküla kui isik mulle ei meeldinud, juba alates keskkoolist; ta oli kahemõtteline ja nägi naistes kõigepealt ainult naist.”

¹⁶⁵ ERAF, f. 395, n. 5, s. 51, l. 28–29.

¹⁶⁶ ERAF, f. 395, n. 5, s. 51, l. 28.

¹⁶⁷ K. Rumor. Ärevuses ja kõhklusel. – Tulimuld 1973, nr. 1, lk. 24. Ast Jansiga saatsid A. K. suhtes tõsise hoiatuse Tallinnasse (samas).

¹⁶⁸ ERAF, f. 395, n. 5, s. 51, l. 29.

moodustati töepoolsest oktoobrist.¹⁶⁹ “Konferents” toimus “Gren(z)steini (Piirikiwi) majas Laia uul. N 1”, sügisel, pärast duuma laialiajamist, väitis 1920. aastail Leningradis EKP KK ajalookomisjonis koostatud anonüümne kokkuvõte “praegu Leningradis viibivatelt seltsimeestelt” kogutud materjalidest. Põhja-Liivimaa organisatsiooni suurus asutamiskonferentsi aegu olnud umbes 60 üliõpilast ja 30 töolist. Esindatud oli iga 5 parteiliikme poolt 1 saadik.¹⁷⁰ Seega ei saanud osavõtjaid olla rohkem kui näpilt paarkümmend inimest. Ka jääb ofitsiaalse versiooniga võrreldes kahvatumaks konverentsil esindatud seltskond: “Tööliste poolt oliwad konverentsil A. Blaufeldt, Närska ja Pedajas ja mõned teised ja üliõpilased.”¹⁷¹ Ei kedagi Tallinna komiteest, lätlastest ega bolševistliku ajalehe “Proletari” toimetuse esindajatest.

Organisatsiooni juht, nimetatud VSDTP Põhja-Liivimaa osakonna kesktäidesaatva komitee esimeheks¹⁷² või peaorganisaatoriks¹⁷³

ehk aga kuidagi teisiti, nt. diktaatoriks,¹⁷⁴ oli Aleksander Kesküla, Marta Lepp aga komitee liige.¹⁷⁵ “Põhja-Liivi” organisatsioon oli iseenesest suure shestiga öeldud sõna. Ning Aleksander Kesküla armastas suuri sheste, see organisatsioon oli tema loodud. See pidi koondama kogu “Põhja-Liivi revolutsioonilise tegevuse – Pärnus, Möisakülas, Valgas, Võrus, Tartus ja nende maakonnis,” kommenteeris Marta Lepp.¹⁷⁶ Kuivõrd A. K. püüdis sotsiaaldemokraatia mõju alla haarata ka “Ühendust” ja “Noor-Eestit”, “... muutused meie kokkusaamised ikka sagedamaks, kuni lõpuks minu tuba Tähtvere tänaval Kesküla peakorteriks kujunes...,”¹⁷⁷ meenutas Ferdinand Kull.

Marta Lepa järgi oli Põhja-Liivimaa organisatsiooni tekkides Valgas juba midagi kindlakujulisemat olemas. Revolutsioonilisele liikumisele lähedal seisnud seal raamatukaupmehed Karlson ja Raudsepp abikaasadega.¹⁷⁸ Pärnus rajati VSDTP Põhja-Liivimaa organi-

¹⁶⁹ H. Erit, E. Kuusik. Aleksander Kesküla, lk. 51.

¹⁷⁰ ERAF, f. 27, n. 1, s. 248, l. 7, 17. Ruumidena võivad kõne alla tulla nii tollal selles majas paiknenud Vene Üliõpilaste Selts (H. Reiman. Tormas 1905. a. Sotsiaalrevolutsionääride liikumise algusest. – Punased aastad. Mälestisi ja dokumente 1905. aasta liikumisest Eestis. I. Toimetanud Hans Kruus. Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus, 1932, Tartu, lk. 133) kui ka seal asunud Jelena Tenteri korter, millest allpool.

¹⁷¹ ERAF, f. 27, n. 1, s. 248, l. 17. oktoober 1906 on A. K. jaoks tollaste sündmuste keerises mingis mõttes tähtis kuu. Siis olevat ta kohanud Leninit esimest korda. See olevat toimunud Soomes Terijoe konverentsi aegu ja olnud lühike, viieteistminutiline kokkusaamine rongis. Kesküla väitel seletas ta Leninile, et relvastatud ülestõusu moment on möödas, järele on jäänud röövimine: “Ma heitsin talle ette tegusid umbes veerand tundi – üks hullem kui teine; ta kuulas hapu näoga – minu autoriteeti ümber lükata ei saanud.” (O. Arens. Aleksander Kesküla. – Eesti TA Toimetised. Ühiskonnateadused, 1991, 40, nr. 1, lk. 29). Lenini biograafiline kroonika on 1906. aasta oktoobrikuu suhtes üsna napp, registreeritud on põhiliselt kirjatöid. Mingit konverentsi sel kuul Terijoe ei teata olevat. Kull juhatas Lenin 27. augustil 1906 Terijoe teatris toimunud VSDTP KK poolt organiseeritud parteilist koosolekut. Nagu aru võib saada, resideeris ta kogu selle aja Kuokkalas. (Vladimir Il’ič Lenin. Biograafieskaja xronika. Kd. 2. 1905–1912. Izdatel’stvo Političeskoj Literatury, Moskva, 1971, lk. 272, 276–281) Miskipärast on A. K. paigutanud oktoobrisse 1906 ka oma hispaaniakeelse käsikirjalise novelli “La historia del ferrocarril” tegevuse (Hoover Institution on War, Revolution and Peace. Archives (HIWRP, A). A. Kesküla Collection, Box number 2, Folder ID, Status of Estonia, La historia del ferrocarril).

¹⁷² F. Kull. Mäsumehi ja boheemlasi. Esimesi Eesti diplomaate. Eesti Rahvusraamatukogu, Tallinn, 1996, lk. 29. Kulli mälestused on heitlikkuselt võrreldavad Lepa omadega, kirja pandud nagu ühe hooga, hiljem läbi lugemata, jättes nõnda üksjagu palju lahtisi otsi.

¹⁷³ J. Lehmann. Vana revolutsionääri mälestusi..., lk. 26.

¹⁷⁴ M. Lepp. 1905. aasta järellained, lk. 77.

¹⁷⁵ F. Kull. Mäsumehi ja boheemlasi, lk. 29.

¹⁷⁶ M. Lepp. 1905. aasta järellained, lk. 55.

¹⁷⁷ F. Kull. Mäsumehi ja boheemlasi, lk. 29. Kull elas Tähtvere tänavas ühes majas hilisema riigikohtuniku Aleksander Palvadrega (samas, lk. 27). Tähtvere tänavas elas Kull alates 1906. a. sügisest tudengina. Kuid ta ei elanud üksnes Tähtvere tänaval, ta elas ka Kivi tänaval ja seda siis, kui ta A. K. õiget nimegi veel ei teadnud (F. Kull. Mäsumehi ja boheemlasi, lk. 21). Kulli tegevuses on taas näha Sõrmuse suunavat kätt: nad tutvusid, kui Kull 1906. a. kevadel Peterburis eksternina eksameid tegi (samas, lk. 24). Sügisel Tartus tagasi, astus Kull TÜ õigus-teaduskonda ja oli üks ÜS “Ühendus” asutajaid. Ta võttis osa ka “Noor-Eesti” tegevusest (samas, lk. 27–28).

¹⁷⁸ M. Lepp. 1905. aasta järellained, lk. 65, 67.

satsiooni komitee samuti 1906. aastal. Selle üks aktiivsemaid juhtisikuid aastail 1906–1907 oli Jüri Vilms,¹⁷⁹ kellele see oli üks organisatsioon, mille kaudu ta tuli poliitikasse. Hilissügisel saadeti Lepp talle seni võhivõõraste Pärnusse “organisatsiooni looma” [hanejalad on tema omad – K. J.]: “Komitee oli otsustanud mind saata, ning ma pidin käsku täitma. Säärane oli partei distsipliin.”¹⁸⁰ Oma ridu üle vaatamas käis Pärnus ka A. K. Marta järglaseks selles linnas sai Amalie Unt.¹⁸¹ Komitee tegevus kulmineerus 1907. aastal, mil organisatsioonil oli Pärnus 180 maksumaksjat liiget.¹⁸² Politsei andmetel lõpetas organisatsioon septembris 1908 küll tegevuse, ent 1910. aastal hakati vahepeal vaibunud illegaalset sotsialistlikku liikumist reorganiseerima. Kui varem ei esinenud “sissekukkumisi”, siis nüüd osales tegevuses provokaator ning Põhja-Liivimaa organisatsiooni protokolliraamat ja kirjavahetus langesisid politsei küüsi.¹⁸³ Pole võimatu, et Põhja-Liivimaa organisatsiooni aega kuuluvad ka Jaan Partsi mälestused: “Tegelastest, kes käisid väljaspoolt Võrus, tean nimetada Keskküla. Ta levitas revolutsioonilist kirjandust. Mõnel korral peatus minu juures. Tolleaegses õhkkonnas tundus ta väga pahempoolsena.”¹⁸⁴

Kas Põhja-Liivimaa organisatsioon, arvestades selle nõrka seost (kui see üldse olemas oli) VSDTP muude lülidega, oli samm rahvusliku enesemääramise suunas?

1906. aasta novembrist märtsini 1907 ilmus Tartus ajaleht “Hommik”. Proovinumbril jõudis trükk 28. novembril. Johannes Lehmann väidab, et leht hakkas ilmuma tema idee kohaselt.¹⁸⁵ Karl Asti teada oli selle taga Peterburi eesti sotsiaaldemokraatliku ühingu tegelaste ettepanek.¹⁸⁶ “Homniku” kolm toimetajat olid Hans Pöögelmann, Johan Jans ja Jansi sõnul “vähemalt mõni aeg” Otto Sternbeck.¹⁸⁷ Ent kuna Pöögelmann oli tagaotsitav ega asunud Tartus, olevat tema osalus ajalehe väljaandmisel jäänud pigem kaudseks, piirdudes “põranda alt” saadetud juhtkirjadega.¹⁸⁸ Nii langenud väljaandmise töö peamiselt Jansi ja 18-aastase Alma Ani õlgadele. Korrektoriks oli Lilli Ibrus.¹⁸⁹

Kuna “Uudised” ja “Olevik” olid hingusele läinud ja Tallinnas sotsialistlikku ajalehte ei ilmunud, sai “Hommik” Jansi hinnangul “kodumaa radikaalsete olluste keskuseks”.¹⁹⁰ Marta Lepa hinnangul oli “Hommik” “Uudiste” järelkäija: “Nõnda muutus endine “E e s t i” sotsiaaldemokraatide häälekandja Venemaa

¹⁷⁹ A. Looring. Jüri Vilmsi gümnaasiumi-aastatest. – Jüri Vilms mälestustes. Koostaja Hando Runnel. Ilmamaa, Tartu, 1998, lk. 87.

¹⁸⁰ M. Lepp. 1905. aasta järellained, lk. 65–77.

¹⁸¹ M. Lepp. 1905. aasta järellained, lk. 77–79.

¹⁸² A. Looring. Jüri Vilmsi gümnaasiumi-aastatest, lk. 87; A. Looring. Jüri Vilms iseseisvuse tee valmistajana. – Jüri Vilms mälestustes. Koostaja Hando Runnel. Ilmamaa, Tartu, 1998, lk. 113–114. Terijõe konverentsi aruannetest pidavat selguma, et 1907. aastal oli VSDTP Tallinna organisatsioonis 550, Narva organisatsioonis 250 ja Eestimaa külaorganisatsioonides 165 liiget. Peale nende eksisteerisid veel sotsiaaldemokraatlikud organisatsioonid Liivimaa kubermangu põhjaosas – Tartus, Pärnus, Võrus, Valgas, Viljandis ja mujal, on tõdenud G. Lukin (Töölislukumine Eestis..., lk. 58–59) viitega Töölisele nr. 1, märts 1907. See on Põhja-Liivimaa organisatsioon, mille Lukin jätab küll otse välja ütlema.

¹⁸³ A. Looring. Jüri Vilms iseseisvuse tee valmistajana, lk. 114.

¹⁸⁴ EKM EKLA, f. 172, M. 9: 16.

¹⁸⁵ J. Lehmann. Vana revolutsionääri mälestusi..., lk. 27.

¹⁸⁶ K. Ast Rumor. Aegade sadestus, lk. 295–297.

¹⁸⁷ J. Jans. Mälestusi ja vaatlusi. I. Noor-Eesti Kirjastus, Tartu, 1940, lk. 142; M. Lepp. 1905. aasta järellained, lk. 54.

¹⁸⁸ E. Plotnik. Hans Pöögelmann, lk. 111–112.

¹⁸⁹ J. Jans. Mälestusi ja vaatlusi, lk. 142–143. Lilli Ibrus, hilisem proua Kõstner: “Keskküla iseloomustamiseks lisaksin omalt poolt järgmist: Oli hoolimata seltsimeeste vastu ja eriti halvaks panevalt kohtles nais-tegelasi. Kunagi need tema silmas ei teadnud midagi ega teinud midagi. Kord kui ta jälle, ei mäleta, mis süüdistustega välja tuli, hakkasin ma karedalt vastu. Ta kuulas mu ära, ei reageerinud sõnagagi mu enesekaitsele ega vastusüüdistustele ja ütles siis: “Olin kogu aja arvamisel, et see on jahukott, aga nüüd näen, et see on kott täis elektrit.””¹⁹⁰ (EKM EKLA, f. 172, M. 9:10). See sündmus võis juhtuda ka 1905. aasta algul.

¹⁹⁰ J. Jans. Mälestusi ja vaatlusi, lk. 142.

partei ideede kandjaks”, kuna föderalistlike vaadetega toimetuse oli kodumaalt põgenevad. Ent ta ka täpsustab: ““Hommi” sai õieti Põhja-Liivi organisatsiooni häälekandjaks.”¹⁹¹ Kuid Endel Laulu monograafia Eesti töölissajakirjanduse ajaloost “Hommi” ei maini ega anna talle hinnangut.¹⁹² Erich Kaup on kirjutanud, et olles küll töölisleht, polnud “Hommi” järjekindlalt revolutsiooniline. Tema olevat mõjule pääsenud väikekodanlikud toimetuse liikmed.¹⁹³

Jansi määratlusel oli “Hommi” pae-vaülesandeks olla jaanuaris 1907 alanud II Riigiduma valimiskampaania radikaalide häälekandjaks: “Selle ülesande jõudis ta enne sulgemist täita.” Kandidaatide ülesseadmiseks peetud läbirääkimistest tema isiklikult esialgu osa ei võtnud. Klausliga “vist” nimetab ta peategelasena neil läbirääkimistel Kesküla.¹⁹⁴ Jaanuaris 1907 ilmus VSDTP Põhja-Liivimaa lendeht, pühendatud II Riigiduma valimistele.¹⁹⁵ Sotsiaaldemokraatide usaldus kuulus riigiõiguse erakorralisele professorile Lev Adamirovitš Challande’ile.¹⁹⁶ Challande’i kõrval seati linnakuurias pahempoolsete valijamehe-kandidaadidena üles ka vallakirjutaja K. Eisenschmidt ja vandeadvokaat Lui Olesk, kes küll kaua oli tõrkunud, kuna ta Kesküla kui-
dagi ei sobinud.¹⁹⁷ Jansi arvates polnud pahem-

poolsetel II Riigiduma valimiste korraldamiseks mingisugust organisatsiooni: “Tegutses peamiselt Aleksander Kesküla.”¹⁹⁸ “Aga tolle Tartu bloki asutamisest võttis ortodoksaalne enamlane Aleksander – võitlussalga vaimline juht, tööliste diktatuuri jutlustaja – ise organiseerivalt osa, muutus kompromisslaseks “kodanlaste” kaastöötajaks,”¹⁹⁹ sedastab ka Marta Lepp. Pole võimatu, et Laamanil oli õigus, kui ta Põhja-Liivimaa organisatsiooni loomist A. K. ja Otto Sternbecki poolt seostas eeskätt Riigiduma valimistega. Ehkki ta samas arvas, teiste allikate alusel, et A. K. enamlus hakkas ikka rohkem anarhistlikkude “ekspropriatsioonide” poole kalduma,²⁰⁰ siis tõe huvides peab nentima, et n.-ö. vasakult (millest tuleb juttu allpool) vaidleb talle vastu Kesküla isiklikult tundnud, ise sündmuste sees olnud Johannes Lehmann, väites, et organiseeritud töölisliikumise hävitamise kartusel olid vähemlaste juhid, nagu Otto Sternbeck ja “tema mõjul pärastpoole isegi enamlaste peaorganisator” A. K. kategooriliselt ekspropriatsiooni ja terrori vastu.²⁰¹ “Hommi” viimane number ilmus 6. märtsil 1907.²⁰²

...

Nagu öeldud, väitis Kull, et A. K. püüdis sotsiaaldemokraatia mõju alla haarata ka üli-

¹⁹¹ M. Lepp. 1905. aasta järellained, lk. 55. Jans on teistsugusel arvamisel: “Üliõpilane Aleksander Kesküla oli suurtugu noorherra, kes enesel õiguse arvas olevat ka toimetuses kamandada, olgugi et ta toimetuse liige polnud.” (vt. J. Jans. Mälestusi ja vaatlusi, lk. 143–145, 148) Jansi arvamust jagab K. Ast: “Tal polnud mingit sidet meie lehega; aga ta oli Tallinna sotsiaaldemokraatliku organisatsiooni liige, lähedane kõigile partei juhtivatele tegelastele. Olin ka ise temaga sageli kokku puutunud. Sümpaatiat ta ei äratanud, kuid üllatas originaalsete mõtetega.” (K. Rumor. Ärevuses ja kõhkluses, lk. 24)

¹⁹² E. Laul. Eesti töölissajakirjanduse ajaloost. Rajamisest kuni oktoobripäevadeni. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 1962.

¹⁹³ E. Kaup. Esimesed vaod... Revolutsioonilise töölissajakirjanduse tekke- ja arenguküsimusi Eestis käesoleva sajandi algul (1901–1911). – Eesliinil. 50 aastat “PRAVDA” jälgedes. Artikleid ja mälestusi. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 1962, lk. 28.

¹⁹⁴ J. Jans. Mälestusi ja vaatlusi, lk. 146.

¹⁹⁵ Revoljucija 1905–1907 gg. v. Õstonii, lk. 567–573.

¹⁹⁶ M. Lepp. 1905. aasta järellained, lk. 81; Tartu Ülikooli ajalugu. II. 1798–1918. Koostanud Karl Siilivask. Eesti Raamat, Tallinn, 1982, lk. 332.

¹⁹⁷ J. Jans. Mälestusi ja vaatlusi, lk. 146.

¹⁹⁸ J. Jans. Veerandsaja aasta eest. – 1905. a. revolutsiooni päevilt. Mälestiste kogu. K.-ü. “Rahva Sõna” kirjastus, Tallinn, 1931, lk. 126.

¹⁹⁹ M. Lepp. 1905. aasta järellained, lk. 81–82.

²⁰⁰ E. Laaman. Enamlus Eestis, lk. 39.

²⁰¹ J. Lehmann. Vana revolutsionääri mälestusi..., lk. 26.

²⁰² H. Erit, E. Kuusik. Aleksander Kesküla, lk. 54.

õpilasseltsi “Ühendus” ja “Noor-Eestit”. See harmoniseerub Marta Lepa kirjeldusega, et Põhja-Liivimaa organisatsiooniga olid seotud “ka Tartu õppiva noorsoo organisatsioonid – keskkooli õpilaste-marksistide või majandusteaduse ring, üliõpilaste sotsiaaldemokraatlikud organisatsioonid ja kaudselt ka kirjanduslik rühm “Noor Eesti””. “Omadeks meesteks” peeti Tuglast ja Kõstnerit, teeneid osutasid ka Aleksander Oinas ja Bernhard Linde, Suits olnud rohkem legaalne poeet-revolutsionäär kui pörandaalne tegelane. Põhjaliivlastega ei pidanud mingit kontakti August Kitzberg.²⁰³

Mida lähemale aastale 1905, seda rohkem omandasid need õpilasringid poliitilise iseloomu,²⁰⁴ nentis Bernhard Linde tagasi-vaates: “Pea kõik “Noor-Eesti” tegelased on pärit sarnastest õpilaste ringidest, kus nad omad esimesed kõned pidasid, ja omi esimesi organiseerimiskatseid tegid. Need olid

kõik Tartu koolide kasvandikud, kes 1904. a. sügisel Turu uulitsal Peeter Ruubeli korterisse kokku olid tulnud...” Linde kutsujaks oli Rudolf Pernakoff,²⁰⁵ täpsemalt Ferdinand Kulli lahutamatu sõber Bernakoff²⁰⁶ – mees, kelle passiga A. K. kaks aastat hiljem Eestist lahkus.²⁰⁷ Nende eesotsas “Noor-Eestis”, kes nõudsid rühmituse kindlale “poliitilisele ja ühiskondlikule platformile” asumist, oli Nikolai Kõstner,²⁰⁸ selle poole kaldunud Bernhard Linde mäletamist mööda ka Friedebert Mihkelson (Tuglas), vastu seisis Gustav Suits, keda toetas Kitzberg.²⁰⁹

Võitlussalk

Kulli andmetel kolis 1907. aasta varakevadadel Tartusse terve salkkond läti “maksimaliste-terroriste, kokku kümmekond inimest”.

²⁰³ M. Lepp. 1905. aasta järellained, lk. 63–65.

²⁰⁴ B. Linde. “Noor-Eesti” kümme aastat. Tartu, 1918, lk. 10. Vt. ka A. Looring. Noor Tuglas punaseil aastail. – Looming 1936, nr. 3, lk. 287–288. 20. sajandi alguse õpilasringid on probleem ehk nähtus, mis teaduslikult küljest on varjususmas, et mitte öelda rohkem. Üks näiteid võiks olla 28.–29. novembril 2003 Tartus korraldusel toimunud konverents “Eesti noorte mässumeelus 1918–2003 ehk Vabadussõjast Iraagi sõjani”, mis üritas anda ülevaadet Eesti noorte organiseeritud vastupanuliikumisest ning suhtumisest võimu 20. sajandil, ent oli seejuures täielikult unustanud 20. sajandi alguse salajased õpilasringid, millest sündis mitte üksnes “Noor-Eesti”, vaid sündisid ka erakonnad. Minu märkus pole mõeldud etteheitekena selle konverentsi korraldanud neidudele, vaid vahepealsetele põlvkondadele, kes on lasknud sajandialguse unustusehõlma vajuda.

²⁰⁵ B. Linde. “Noor-Eesti” kümme aastat, lk. 12. Ent “Noor-Eesti” juured on ka “Kiirtes”, kus oli tegev Aleksander Põrk (samas, lk. 9), keda A. K. on nimetanud oma vanaks õpetajaks (M. Futrell. Northern Underground. Episodes of Russian Revolutionary Transport and Communications through Scandinavia and Finland 1863–1917. Faber and Faber Ltd., London, 1963, lk. 148).

²⁰⁶ F. Kull. Mässumehi ja boheemlasi, lk. 27.

²⁰⁷ ERAF, f. 395, n. 5, s. 51, l. 30.

²⁰⁸ Nikolai Kõstner Aleksander Keskülalt: “Meie hulgas esines ta ainsa enamlasena. Enamlus näis sobivat tema iseloomule, ta taotles sõimata, käskida ja terroriseerida, ta ütlesid olid teravmürgised ja ta armastas seltsimehi pilgata. Sellepärast kaaslased teda ei sallinud. Kui ma kord ütlesin talle, et parem lahkugu meie hulgast, kuna teda ei sallita, vastas ta: mina olen nieszshaanlane, mina valitsen ja juhin neid kõiki.” (EKM EKLA, f. 172, M 2:19, l. 7; H. Erit, E. Kuusik. Aleksander Kesküla inimese ja revolutsionäärina kaasaegsete mälestustes. – Ajalooline Ajakiri 1999, nr. 3/4, lk. 48)

²⁰⁹ B. Linde. “Noor-Eesti” kümme aastat, lk. 17. Kull, kes ise vastu oli, mäletab aga Tuglast vastuseisjate seas. (F. Kull. Mässumehi ja boheemlasi, lk. 29) Probleem on ka, missugused olid Gustav Suitsu ja Aleksander Kesküla suhted. Teatavasti olid nad koolivennad, A. K. Suitsust aasta ees (Vt. EAA, f. 405, n. 1, s. 1396, l. 105p, 107p, 109p, 111p, 113p, 115p, 117p). Kuid 1918. a. olid nad Eesti “leeris” vastaspooltel – välisdelegatsiooni raames asutatud Eesti Informatsioonibüroo oli mõeldud vastukaaluna A. K. Eesti Büroole (F. Kull. Mässumehi ja boheemlasi, lk. 180–181, 189, 193) ja Suits saatis Kesküla suunas mürgiseid märkusi (ERA, f. 1621, n. 1, s. 35, l. 1; tänan Reelika Niitu, kes minu tähelepanu neile materjalidele juhtis). 1923 Šveitsis käinud Anton Vaarandi ja Arnold Veimer said vihje Kesküla üles otsida ja teda külastada Gustav Suitsult, kes küll ei teadnud A. K. aadressi. Kui “punased kutsikad”, nagu A. K. neid iseloomustas (A. Vaarandi K. Jaansonile 1970. aastate teisel poolel), Keskülale Suitsu mainisid, iseloomustas too viimast sõnaga, mille Veimer on vene keelde tõlkinud kui “podonok” (jätis, paadialune, pätt) (A. Veimer. Mečty i sveršenija. Izdatel’stvo Političeskoj Literaturny. Moskva, 1974, lk. 77, 83–88; vt. ka A. Vaarandi. Kild killu kõrvale. Mälestusteraamat. Eesti Raamat, Tallinn, 1975, lk. 111–112, 114–115).

Enne seda “eksproprieerinud” nad Tukumsis tühjaks riigipanga osakonna.²¹⁰

Klausliga “vist” nimetab Marta Lepp salga “vaimliseks juhiks” Aleksander Kesküla. Salk, kuhu kuulusid ka mõned eestlased, pidanud end Põhja-Liivimaa organisatsiooni osaks.²¹¹ Samas välistab ta võimaluse, et A. K. ise operatsioonides osalenuks: “Isiklikult ei olnud Aleksander osa võtnud ei ühestki röövimisest ega tapmisest. Selleks olid tema käed ja küüned liig puhtad. Talle meeldis peasjalikult see pommide ja revolvrte ümbrus – see pommide romantika...”²¹² Jansil oli Keskülast lausa kõrini: “Oli aga täielikult avantürist ja selles mõttes otse haige. ...Kesküla tegutses aga küllalt ettevaatlikult, nii et ta politsei küüsi ei kukkunud.”²¹³ Öde on pakkunud välja versiooni, et Keskülat ajendas

“Riia lätlastest terrorisalka” organiseerima ta koolipõlvesõbra piinamine ohrankas.²¹⁴

“Suuri asju see Tartu võitlussalk ei saanud korda: sest neil oli hea vaiksuses Tartus logeleda ja Alfons²¹⁵ oli arg mees. Ta armastas rohkem hoobelda vägitegudega, mis teised olid korda saatnud. Eriti armastas ta kuulsa “Riia Karl”i vägitegudest oma arvel kõnelda,” jutustab Marta Lepp. Tartus käinud salga juures külas ka see kuulus Karl.²¹⁶ Et salga liikmetel näis olevat palju raha, siis elati üsna laia elu, seda kõik koos, ühes ja samas majas, mis ümbruskonna tähelepanu pidi äratama.²¹⁷ “Alfons käis vabalt linnas, oli koguni “Vanemuises” väikevenelaste teatritendusel, suhtles kena leedutari, kaheksanda klassi gümnaasiumi õpilasega, kellega jalutas päisepäeva ajal Toomel ja keda saatis koju,”²¹⁸ meenutas Elvi Kesküla.

²¹⁰ F. Kull. Mäsumehi ja boheemlasi, lk. 30; vt. ka J. Lehmann. Vana revolutsionääri mälestusi..., lk. 26–27 ja J. Jans. Mälestusi ja vaatlusi, lk. 145. Elise Kevend mäletas 1906. aasta suvest, et Kvissenthali heinamaal toimus koosolek, kus Kesküla juuresolles arutatud, klausliga “kui ma ei eksi”, tegevuse lõpetamist ning peale alaliste tegelaste (Köster, Oinas) olnud kohal ka keegi Alfons (EAA, f. 3654, n.1, s. 8, l.57; vt. ka H. Erit, E. Kuusik. Aleksander Kesküla, lk. 51–52). Kas oli või käis Alfons (kui tegu oli tõepoolest sama Alfonsiga) Eestis juba 1906. a.? Mis muidugi pole võimatu. Ent kui, siis 1906. aastal tegevust mitte ei lõpetatud, vaid alustati. Ent 1907. a. suvi ei saanud see ka olla, sest Kevend olevat lahkunud Tartust 1906. a. lõpul ja suveks 1907 oli Alfons juba pogriss ja ka A. K. ära läinud. Olgu see näitena mälestuste puhul tekkivatest tüüpilistest probleemidest. Seda esiteks. Teiseks – midagi oli Tartus 1906. aastal tõepoolest susisema hakanud. Nagu meenutasid kommunistid 1926. aastal Leningradis, asutatud siis “...sm. Näländeri poolt gruppe, kes plaanisid lõhkeaineid valmistama hakata”. Grupis osales 8 inimest eesotsas Aleksander Blaufeldtiga. Ettevalmistusi tehti Faure ja Moori vabrikutes ja õpiti sõjariistadega ümberkäimist (ERAF, f. 27, n. 1, s. 248, l. 1. 17–18). Rudolf Näländer oli Peterburi konservatooriumi üliõpilane, kelle iseloomu Kull võrdleb Eduard Sörmuse omaga (F. Kull. Mäsumehi ja boheemlasi, lk. 31). “Revolutsiooni lipukandjatest” tema elulugu ei leia. Mis seos oli sel asjaoluga, et A. K. õe esimene mees oli August Näländer (vt. A. Näländer. Taktikepi ja relvaga. Mälestusi. Välis-Eesti & EMP, Stockholm, 1982), pole praegu selge.

²¹¹ M. Lepp. 1905. aasta järellained, lk. 59; F. Kull. Mäsumehi ja boheemlasi, lk. 31.

²¹² M. Lepp. 1905. aasta järellained, lk. 59. Tundub, et teda võib uskuda. Materjalidest, mida professor Ülo Valk mulle lahkelt hankis, ilmneb, et esimest korda tegi A. K. tulirelvast pauku alles 1936. a. sügisel. (HIWRP, A. A. Kesküla Collection, Aleksander Kesküla Pilar Storch de Garciale 28.XII 1936)

²¹³ J. Jans. Mälestusi ja vaatlusi, lk. 145.

²¹⁴ ERAF, f. 395, n. 5, s. 51, l. 29. Pole võimatu, et see Elvi Kesküla poolt nimetatud Grün reaalkoolist, “sakslane revolutsionäär, vist koguni Balti paruni tõust”, oli A. K. sõber, kes, olnud enne ilus mustajuukseline mees, piinakambrist välja tulles aga rauk, nagu kirjutab Marta Lepp (Mälestused III. 1905. aasta lõppvaatus. Noor-Eesti Kirjastus, Tartu, lk. 58).

²¹⁵ Tegelik täielik nimi oli Gustav Heinrich Hugo Heinrichi poeg Latzki. (ERAF, f. 27, n. 1, s. 256, l. 50)

²¹⁶ M. Lepp. 1905. aasta järellained, lk. 59–60. Oli see “kuulus Karl” Karl Trauberg? Kui jah, siis oli tegu esseeride Põhja piirkonna lentsalga pealikuga (B. Nikolaevskij. Istorija odnogo predatelja: terroristi i poliitšeskaja policija. Vysšaja Škola, Moskva, 1991, lk. 311, 336–337, 371), keda Kerenski pidas muide eestlaseks (A. F. Kerenski. Rossija na istoričeskom povorote. Memuary. TEPPA-TERRA, Moskva, 1996, lk. 71). Karl olnud ainus, kes salga arreteerimisel põgenema pääses (F. Kull. Mäsumehi ja boheemlasi, lk. 31, vt. ka 32, 48).

²¹⁷ F. Kull. Mäsumehi ja boheemlasi, lk. 31; vt. ka M. Lepp. 1905. aasta järellained, lk. 60 ja J. Lehmann. Vana revolutsionääri mälestusi..., lk. 27.

²¹⁸ ERAF, f. 395, n. 5, s. 51, l. 29. Väide, et 1907. aasta kevadel pidi Tartus toimuma Tartu, Riia ja Leedu võitlussalkade konverents, kuulub samuti Kesküla õele. Seda seletanud talle Alfons (samas). Pole võimatu, et just siit jõudis konverents ka ENSV ajaloo leheküljele. Mainitud tütarlapse nimi oli Glasovskaja (M. Lepp. 1905. aasta järellained, lk. 61) või Glazovskaja, rahvuseks on ka venelanna antud (vt. F. Kull. Mäsumehi ja boheemlasi, lk. 38, 42, 53–55).

Seejuures polnud võitlussalga ja Põhja-Liivimaa organisatsiooni suhted sugugi pilvitud. Kesküla Alfonsi ei usaldanud, mõlemad kandsid revolvreid käistes ja A. K. ei jätnud Alfonsi oma selja taha.²¹⁹ Kuivõrd läti seltsimehed olevat ähvardanud Kesküla teise ilma saata ja Põhja-Liivimaa täidesaatval komiteel tekkinud kahtlus, et Alfons võib seista ühenduses võimudega, siis kirjeldab Kull dramaatilist kõnelust, mille A. K. Alfonsiga maha olevat pidanud.²²⁰ Võitlussalk oli varastanud Põhja-Liivimaa organisatsiooni salatrükikoja ja peitnud selle kuhugi ära, nii et Aleksander Keskülal ja Marta Lepal tuli seda ähvarduste teel tagasi nõuda.²²¹

Konverentsi likvideerimine ehk rõngas hakkab koomale tõmbuma...

Nüüd võtab lugu põneviku ilme. Nagu väidab "Eesti NSV ajalugu", pidi aprillis 1907 Tartus toimuma Venemaa Sotsiaaldemokraatliku Töölispartei "sõjaväeorganisatsioonide ja võitlussalkade konverents, mille organisatsioonilise külje eest vastutas Põhja-Liivimaa organisatsiooni Täitevkomitee"²²².

Kui detsembris 1906 arvas politsei, et Kesküla on piiri taga, välismaal,²²³ (kindlasti oli ta Soomes olnud küll oktoobris), siis 1907. aasta 12. märtsil teati, et nädal varem, 4. märtsil, oli VSDTP Põhja-Liivimaa komiteele Tartus toodud Tallinnast, toojaks Niineman, kiri, mis oli ömmeldud mütsi sisse, ja 5 revolvrit (mauserid ja parabellumid) 400 padruniga.

Üks revolvritest oli nüüd Kesküla valduses, ülejäänud kolm Bekmani, Lehmanni ja Kallase käes. Üks saatjatest oli "keegi Neumann Tallinnast",²²⁴ informeeris rittmeister Pokrošinski. 5. märtsil oli Niineman Tallinna tagasi sõitnud, mütsi sees taas kiri, sedakorda Tartu komiteelt Tallinnasse. Eelmisel päeval, 11. märtsil oli aga Tallinnast saabunud Tartusse Prits, kes oli käinud Tallinnast toomas revolvreid (tüüp sama, mis eelmistel). Hetkel olid revolvrid ilmselt Nieländeri juures. Kohver, millega revolvrid toodi, oli mustast nahast, valgest plekist nurkadega.²²⁵

Veelgi enam, rittmeister teadis ka seda, et samal päeval, 11. märtsil oli Tartus Lai t. 1 Jelena Tenteri korteris toimunud VSDTP Põhja-Liivimaa Tartu komitee koosolek, kus osalesid mõned VSDTP Põhja-Liivimaa Tartu komitee liikmed, teiste seas Karl Ast ja Johannes Lehmann. Koosolekut juhatas Aleksander Kesküla ja sellel arutati revolutsioonilist propagandat elanikkonna seas. Edasi järgnes selle koosoleku kümnepunktiline otsus.²²⁶

12. märtsil valmis rittmeister Pokrošinski, keda Kull küll eriti targaks ei pidanud,²²⁷ väga põhjalik ettekanne Venemaa SDTP Põhja-Liivimaa täitevkomitee ja selle võitlussalga tegevusest. See sisaldas andmeid komitee 26 tegelase kohta, nimekiri algas Keskülaga, teisel kohal oli Lehmann, nimekirjas oli ka Hans Pöögelmann, "'Homniku" kaastööline", Bekman, "Kurljandskii talupoeg, kes elab praegu Tartus ja keda otsib Miitavi politsei", Karl Ast, Marta Lepp, "hüüdningega

²¹⁹ J. Lehmann. Vana revolutsionääri mälestusi..., lk. 26–27.

²²⁰ F. Kull. Mäsumehi ja boheemlasi, lk. 22–23.

²²¹ M. Lepp. 1905. aasta järellained, lk. 61–63.

²²² Eesti NSV ajalugu. II köide, lk. 443.

²²³ ERAF, f. 27, n. 1, s. 256, l. 1. 44. Seda koos teiste "päälikega", kelle seas loetletud ka K. Päts, J. Teemant, M. Martna.

²²⁴ ERAF, f. 27, n. 1, s. 256, l. 7–8. Tõenäoliselt on tegu koos Jaan Teemandi, A. K., Hans Pöögelmanni ja Hans Vürstiga aulakoosolekul nn. avalikku keskbüroosse (Tuglas) ehk "revolutsiooni korraldavasse toimkonda või kuidas seda nimetati" (Jans) valitud mehega. Organ, mis nii Tuglase kui ka Jansi väitel midagi märkimisväärtset korda ei saanud (Fr. Tuglas. Mälestused. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 1960, lk. 192; J. Jans. Mälestusi ja vaatlusi, lk. 127). Tõenäoliselt kirjutas Jans maha Tuglaselt, sest viimase tekst oli trükkijõudnud varem. Kas arvasid need mehed, A. K., Pöögelmann, Neumann ja Vürst, end siiski tegutsevat aulakoosoleku mandaadi alusel?

²²⁵ ERAF, f. 27, n. 1, s. 256, l. 8.

²²⁶ ERAF, f. 27, n. 1, s. 256, l. 9–12.

²²⁷ F. Kull. Mäsumehi ja boheemlasi, lk. 39.

Anna-Maria, kes on praegu vale nime all ravil Tartu Linnahaiglas” (kus ta ka töepoolest oli)²²⁸, “Neimann, kes elab Tallinnas... keegi Jüri, kelle nimi ei ole veel teada” (Jüri oli teatavasti Otto Sternbecki varjunimi). Põhja-Liivimaa organisatsiooni liikmelisuse kahtlus lasus ka advokaat Lui Oleskil. Teada olid võitlusgrupi liikmete nimedki. Komitee koosolekud toimusid Pokrošinski andmetel ülikooli ühiselamus, Üliõpilaste Meditsiinilises Seltsis, Lehmanni õe korteris Lai t. 1, Jaani t. 15 ja Risti t. 1, kuid kortereid ei olnud ta jõudnud veel välja uurida. Ühendusel oli trükikoda, mida Pokrošinski ka kirjeldab, kuid lisab, et hetkel see ei funktsioneeris.²²⁹ Kogu selle informeerituse juures oskas Pokrošinski ometi jätta Kullile mulje, et tal pole terroristide võitlussalga kohta mingsuguseid andmeid. Ka ei olnud talle tuttav A. K. käekiri.²³⁰

Pokrošinski väitis, et Põhja-Liivimaa komiteel on ühendus inimestega, kes tapsid parun Budbergi. Selle tapmisega seoses vangistatud inimeste hulgas olevat jõugu kassii, kelle nime ta aga ei tea. Üheksast tuhandest rublast, mis rööviti parun Budbergilt, olevat kavas anda 4000 Tartu komiteele. Olevat ka andmeid, et lähemal ajal kavatsetakse Budbergi tapmisega seotud inimesed vanglast vabastada ja et Tartu komitee võitlussalga liikmed sõidavad seoses sellega Tallinnasse, kuna komitee tahab seda raha kätte saada. Praegu on komiteel raha vähe ja võib oodata, et see alustab eksproprieerimisi.²³¹

15. märtsil saabus Tallinnast Põhja-Liivimaa komitee asjus Neidorf, kes agentuurandmetel oli varem Tallinnas olnud vangistatud ja vabastatud vale nime (Kelkman või Kelman) all. Varsti pärast Neidorfi saabumist, märtsi

keskel, ajanud ära habeme, sõitis Tallinnasse Johannes Lehmann eesmärgiga saada osa rahast, mis mõrtsukad olid võtnud tapetud parun Budbergilt ja mille suhtes olid Tartu komitee ja Tallinna tegelaste vahel eriarvamus. Sellega seoses sai Tartu komitee kaks eesti keeles kirjutatud kirja. Esimese autor oli agentuurandmetel Niineman (kiri dateeritud 14. märtsiga). Kiri oli Jelena Obstile, et ta Tallinna ei tuleks. Teine kiri oli Johannes Lehmannile ja selle autor oli agentuurandmetel Neidorf (ka selle sisu oli teada). Ööl vastu 25. märtsi lahenesid arusaamatused Tartu komitee ja tallinlaste vahel sel viisil, et Tallinnast tuli Jelena Obst Niinemani ja Masingu saatel ning tõi umbes 3000 rubla, mis agentuurandmetel oli osa sellest, mis parun Budbergilt rööviti. Niineman sõitis kohe tagasi Tallinna, Masing jäi aga Lehmanni juurde. Nimetatud raha andis Obst üle Limbergile.²³²

“Konverentsi” likvideerimine algas Tallinnas 18. aprillil ja jätkus Tartus kaks päeva hiljem.²³³ Esimene löök oli 21. aprilli õhtupoolikul Jaama tänav 51 väikesele kivimajale, kus oli lõppenud koosolek, mis arutas Põhja-Liivimaa võitlussalga organiseerimise ja teotsemisküsimusi ning kus oli viibinud ka A. K.²³⁴ Paar tundi hiljem jätkus operatsioon Tähtvere tänaval, 32 ja 32a,²³⁵ kus hukkus pristav Fuchs, kuid pääses plehku terroristide juht, see kuulus lätlane. Kiiresti lasi kandist jalga ka kümme kond maja eespool oöbinud “Jüri” – Otto Sternbeck.²³⁶ Organisatsiooni suurust võib kaudselt iseloomustada järgmistegi arvudega. VSDTP Põhja-Liivimaa organisatsiooni täitevkomitee likvideerimisel aprillis vahistati 44 inimest,²³⁷ nende seas üheksa üliõpilast. Hiljem arreteeriti veel 17

²²⁸ M. Lepp. 1905. aasta järellained, lk. 93–101.

²²⁹ ERAF, f. 27, n. 1, s. 256, l. 1–7. Kas see oli aeg, mil trükikoda oli Alfonsi valduses?

²³⁰ F. Kull. Mäsumehi ja boheemlasi, lk. 39.

²³¹ ERAF, f. 27, n. 1, s. 256, l. 9. Budberg tapeti 17. veebruaril 1907 Läänemaal (ERAF, f. 27, n. 1, s. 258, l. 6.).

²³² ERAF, f. 27, n. 1, f. 256, l. 55–58. Lehmann ei teadnud mitte üksnes seda, kes osalesid kallaletungis Budbergile, vaid ka seda, kes laskis surmava kuuli (J. Lehmann. Vana revolutsionääri mälestusi..., lk. 28–29; vt. ka ERAF, f. 27, n. 1, s. 262).

²³³ ERAF, f. 27, n. 1, s. 258, l. 6.

²³⁴ J. Lehmann. Vana revolutsionääri mälestusi..., lk. 29.

²³⁵ ERAF, f. 27, n. 1, f. 256, l. 40.

²³⁶ ERAF, f. 27, n. 1, f. 256, l. 30–32.

²³⁷ ERAF, f. 27, n. 1, s. 256, l. 42–43, 47.

Tartu Tähetorn koos kõrvalhoonega. Siin paiknes Kesküla viimane, kõige kindlam ja vähim kasutatud konspiraatiivkorter.
Foto: S. Petolai

inimest: “Nõrgenes üliõpilasliikumise parteiline juhtimine,”²³⁸ nentis nukralt “Tartu Ülikooli ajalugu”.

Arreteerimisi oli rohkemgi. Nii langesid vangi tegutsemist alustavad sotsiaalrevolutsionärid ehk esseerid,²³⁹ mis viib jälle mõtte Karl Traubergi juurde. Aleksandri tänaval likvideeriti sotsiaaldemokraatide “lugemising”.²⁴⁰ Arreteerimised toimusid ka Pärnus ja Valgas.²⁴¹

Vangistatud Alfons osutus aga õige pea reetjaks.²⁴² 21. ja 28. aprilli vahel esines Lenin Kopenhaagenis VSDTP V kongressi bolševikest delegaatide ees küsimusega võitlusgruppidest.²⁴³

...kuid ei sulgu

17. mail koostas Eestimaa kubermangu sandarmeeria peavalitsuse ülem polkovnik Mezentsev kirja, milles ta nentis revolutsioonilise liikumise ühtsust Eestimaa kubermangu ja Põhja-Liivimaa osas; seda, et oli tekkinud eriline organisatsioon, mis nimetas ennast VSDTP Põhja-Liivimaa piirkondlikuks organisatsiooniks ja mille keskus oli Tartus; et selle liikmed tegutsesid nii Tallinnas kui ka Tartus; ja et Budbergi tapmise juhid ja osavõtjad asusid Tartus. Sellega seoses palus ta end ja oma abi, alampolkovnik Tihhonovitši komandeerida kaheks päevaks Tartusse.²⁴⁴

²³⁸ Tartu Ülikooli ajalugu. II. 1798–1918. Koostanud Karl Siilivask. Eesti Raamat, Tallinn, 1982, lk. 303.

²³⁹ H. Reiman. Tormas. Sotsiaalrevolutsionäride liikumise algusest. – Punased aastad. Mälestisi ja dokumente 1905. aasta liikumisest Eestis. I. Toimetanud Hans Kruus. Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus, Tartu, 1932, lk. 134.

²⁴⁰ ERAF, f. 27, n.1, s. 248, l. 18.

²⁴¹ M. Lepp. 1905. aasta järellained, lk. 104–105.

²⁴² ERAF, f. 395, n. 5, s. 51, l. 29; F. Kull. Mäsumehi ja boheemlasi, lk. 38, 53–55; M. Lepp. Mälestused III, lk. 49, 55, 59.

²⁴³ Vladimir Il’ič Lenin. Biografičeskaja xronika, lk. 321.

²⁴⁴ ERAF, f. 27, n.1, s. 258, l. 6–7.

Samal kuul lahkus viimased kaks ja pool nädalat ühes oma kolmest konspiratiivkorterist – neist kõige kindlamas ja samas vähim kasutatud – Tähetornis (kus teda majutas venelane) peitunud “teaduslik töötaja-vaatleja” A. K. Tartust ja ühtlasi ka Eestist.²⁴⁵ Ta lahkus mais 1907 Emajõe kaudu paadiga, ärasõidu organiseeris Ferdinand Kull. Ema ja õde jälgisid ärasõitu kaldalt. Paati asus ta kusagil praeguse Zeppelini kohal. A. K. käsul heitis ema kaugele jökke kaks VSDTP Põhja-Liivimaa organisatsiooni pitsatit, mis on seal põhjas tõenäoliselt tänini. Haaslaval, kus A. K. peatus, et seal mõisas laste kasvatajaks olnud Ferdinand Kulli sõbralt Rudolf Bernakoffilt²⁴⁶ pass saada, paluti ta õhtust sööma. Pärast kiitnud mõisa-

proua A. K. head saksa keelt.²⁴⁷

Esialgu ei kavandatud lahkuda päriks. A. K. siirdus koos Marta Lepaga Soome Terijoele (aastast 1948 Zelenogorsk) “suvi-tama”.²⁴⁸ Ehk kajastavad Lepa mälestused Keskülagi jälgi? “Asusin Raivolasse, missugune koht näis mulle teistega võrreldes rahulise-...” Marta sõnutsi oli see aeg, mil hakkas kõikuma idealism, usk, lootus ja “tõsine töö” (tema hanejalad) kaugemale nihkuma. Tuli flirt.²⁴⁹ Soovi korral võib sellest passusest välja lugeda, et ta oli Terijoele koos Aleksander Keskülagi, sest muidu see mälestustekõites otseselt ei kajastu.²⁵⁰

Pole ka võimatu, et see polnudki lõplik lahkumine. 8. augustil 1908 kirjutab A. K.

²⁴⁵ ERAF, f. 395, n. 5, s. 51, l. 30. Tegelikult oli neid konspiratiivkortereid ilmselt rohkem kui kolm. Õde Elvi märkis 1906. aasta kevadest, et A. K. tulnud koju ja asunud koos Marta Lepaga Lodja tänavale, kuhu tema ülepäeviti hakanud lõunat viima (ERAF, f. 395, n. 5, s. 51, l. 27). Tänaeks kadunud Lodja tänav ei olnud Keskülaode kodust Aida t. 12 kaugemal kui kaks kvartalit, kattudes praeguse Riia tänavaga Kalevi tänavast Võidu sillani. Ent nagu juba nägime, ei saanud see olla kevad, sest Marta Lepp ei tulnud Tartusse varem kui alles augustis. Mainitud kolmest korterist teine oli professor Mihhail Rostovtsevi juures tollasel Karlova, praegusel Kalevi tänaval, see oli omaette tuba kahe väljapääsuga. Kolmas oli kunstnik Gamaleja juures Botaanika, praeguses Kroonuaia tänavas, maja nr. 22 (ERAF, f. 395, n. 5, s. 51, l. 30; vt. ka J. Jans. Mälestusi ja vaatlusi, lk. 149). Rostovtsev oli pealegi üks pretendente II Riigiduma valimiste kandidaadiks, kelle korteris olevat peetud ka kandidaatide ülesseadmise koosolekuid (J. Jans. Mälestusi ja vaatlusi, lk. 146). Jans on nentunud toleaege seitskonna ja politsei heatahtlikkust revolutsionäride suhtes (samas, lk. 148–149). Lehmann elas põrandaalusesena politseinik Oskar Jürgeni korteris Veski t. 41 (J. Lehmann. Vana revolutsionääri mälestusi..., lk. 26).

²⁴⁶ F. Kull. Mäsumehi ja boheemlasi, lk. 27. Enam-vähem samal ajal, mais 1907, vangistati Riias Fritz Platten (O. Svencickaja. Fric Platten – plamennyj revoljucioner. Mysl', Moskva, 1974, lk. 16), mees, kes aprillis 1917 isiklikult toimetas Lenini Venemaale (W. Hahlweg. Lenins Rückkehr nach Russland 1917. Die deutschen Akten. E. J. Brill, Leiden, 1957, lk. 77–80, 84–89, 91, 96–97, 101, 103, 105, 107, 114–115; M. Pearson. Der plombierte Wagon. Lenins Weg aus dem Exil zur Macht. Universitas, Berlin, 1977, lk. 54–56, 60–63, 66, 76–77, 80, 82, 95). Keskülast aasta noorem Platten oli saabunud 1906. aastal Venemaale revolutsioonivaimustusest ajendatuna ja olnud Riias tihedas kontaktis nn. eksproprioneeridega. (O. Svencickaja. Fric Platten, lk. 13–16). Platten pöördus Zürichisse tagasi 1908. a. kevadel (samas, lk. 19). Oktoobris 1910 sõitis A. K. Berliinist Šveitsi (F. Kull. Mäsumehi ja boheemlasi, lk. 74–75; ERAF, f. 27, n. 1, s. 256, l. 44) ja asus Zürichisse, kus tast veel samal aastal sai kohaliku sotsiaaldemokraatliku organisatsiooni “Eintracht” presiidiumi liige. (O. Arens. Aleksander Kesküla. Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused. 40. kd., nr. 1, 1991, lk. 30) “Eintracht” juhtkonda kuulus ka Platten, organisatsiooni liige 1904. aastast. (O. Svencickaja. Fric Platten, lk. 8–9, 23). Vigurid olid paigas (vt. K. Jaanson. Eestlane Aleksander Kesküla ja Berliin: avang (september 1914 – mai 1915). – Tuna 2004, 1, lk. 12–38).

²⁴⁷ ERAF, f. 395, n. 5, s. 51, l. 30.

²⁴⁸ F. Kull. Mäsumehi ja boheemlasi, lk. 32–33. Autori jutumärgid. Vt. ka ERAF, f. 395, n. 5, s. 51, l. 28.

²⁴⁹ M. Lepp. 1905. aasta järellained, lk. 111–112. Oma tulevase, Gustav Kirschbaumiga oli ta siis juba kindlasti tutvav (samas, lk. 47–48).

²⁵⁰ Kui Kesküla Terijoele Martast aega üle oleks jäänud, võinuks ta vabalt ka Leniniga kohtuda. Lenin saabus Londonist tagasi Kuokkalasse 1907. aasta 25. mai ja 2. juuni vahel. Millalgi enne 15. juunit esines ta Terijoele Peterburist tulnud töölistelega kõnega VSDTP V (Londoni) kongressi tulemustest ja lahkus konspiratiivsetel kaalutlustel Kuokkalast, mis ka Lepa sõnul oli eriti rahutu koht (1905. aasta järellained, lk. 111), kuid on edasi Soomes. Juunist novembrini korraldas Lenin regulaarselt nõupidamisi bolševikest VSDTP KK liikmetega enne KK istungeid, mis toimusid Terijoele. 8. juuliks saabus Lenin Terijoele, et osaleda toimuval Peterburi ülelinnasel konverentsil. 14. juulil oli Peterburi ülelinnasel konverentsil teine istung, millel osales ka Lenin. 17. juulil teatas Moskva ohranka ülem politseidepartemangule, et agentuurandmetel elas Lenin alaliselt Terijoele. 1. augusti paiku sõitis Lenin Stuttgarti II Internatsionaali VII kongressile, saabudes sinna 2. või 3. augustil. 11. augustiks oli ta Kuokkalas tagasi. ▶

avalduse TÜ rektorile, paludes endale väljastada dokumendid, kuna kavatses jätkata õpinguid, mis katkesid ebasoodsate poliitiliste tingimuste tõttu suvel 1905.²⁵¹ Hiljemalt 20. augustiks on A. K. oma dokumendid TÜ-st kätte saanud.²⁵² Kuid mingit muud kinnitust, mälestust või dokumenti, et ta pärast maid veel Tartus oleks käinud, pole. “Vend sõitis Moskva. Käis ülikoolis oma nime all, elas illegaalselt isa poolvenna Georg Lellepi ja ka Aleksander Pörki juures, kes oli etnograafia muuseumi juhatajaks,” kirjutas öde.²⁵³

Kesksuvel otsisid sandarmid veel kord Keskülade kodu läbi.²⁵⁴ 14. juulil tegi rittmeister Pokrošinski ettekande, mis täiendas 12. märtsi oma. Korranud, et Põhja-Liivimaa komitee on tihedates sidemetes analoogsete organisatsioonidega Riias, Tallinnas ja Valgas, täpsustas ta eelmist nimekirja ja lisas uusi nimesid. Eduard Hansu poeg Neidorfist oli ta agentuurandmetel teada saanud, et tegu on Henrich Mardi poeg Peerandiga. Ent endiselt ei teadnud ta, kes on Jüri.²⁵⁵ Septembris 1905 väidab politsei – jälginud Tallinnas üle kuu sotsiaaldemokraat Robert Eni (transkriptsioon vene keelest), kes üritab uuesti alustada

põrandaalust trükkimist ja rajada sõjalist organisatsiooni –, et see mees on, lisaks teistele, ühenduses ka Keskülaga.²⁵⁶

A. K. Terijoelt kirjutatud kiri sai Ferdinand Kullile saatuseks – ta arreteeriti ning oli kaks ja pool aastat eeluurimise all vangis.²⁵⁷ Põgenenud hiljem Venemaalt, peatus Kull mõne päeva Berliinis, elades kogu selle aja Keskülaga koos: järelikult pidi neil olema mingi side, paraku ei poeta Kull sellest sõnagi. Läänud oktoobris 1910 lahku, sõitis Kull Pariisi, A. K. Šveitsi.²⁵⁸

Kaido Jaanson

(1940)

Lõpetanud Tartu ülikooli ajaloo erialal (1965), ajalookandidaat (1975), TÜ ajaloo osakonna õppejõud 1972–1995, politoloogia osakonna juhataja ja professor 1995–2000, rahvusvaheliste suhete dotsent alates 2001. Peamine uurimisvaldkond: rahvusvahelised suhted Läänemere regioonis.

► Pärast 11. augusti esines Lenin Terijoel VSDTP Peterburi komitee istungil, 2. septembril aga samas VSDTP Peterburi ülelinnalisel konverentsil ettekandega II Internatsionaali Stuttgardi kongressist. Nagu aru võib saada, elas ta nüüd jälle pidevalt Kuokkalas. Oktoobrist novembrini sai Lenin korrespondentsi aadressil: Finland, Terioki, Herrn Paavo Kakko, kusjuures siseümbrikul oli “Dlja L-na”, nii teatas ohranka agentuuri juhataja Pariisist 10. oktoobril, mida Soomest kinnitati 29. oktoobril. 27. oktoobril osales Lenin Terijoel VSDTP Peterburi organisatsioonide konverentsil. Enne 5. novembrit jõudis ta veel osa võtta Terijoel toimunud bolševike VSDTP IV konverentsi delegaatide nõupidamisest. 5.–12. novembrini oli Lenin VSDTP IV konverentsil Helsingis. 14. novembril teatas eriti tähtsate asjade ametnik siseministeeriumist politseidepartemangu direktorile, et Lenini suhtes on Terijoel sisse seatud jälgimine. Üks seletusi, miks ka A. K. nii kähku kinni ei lennanud: Leninitki hakati jälgima alles siis, kui ta Terijoel aasta aega üsna aktiivselt askeldanud oli. Ja kohe taipas ka Iljitš, et õige aeg on kaduda. Enne 3. detsembrit Lenin lahkus Kuokkalast ja siirdus Oglbysse Helsingi lähedal, et varjuda politsei eest. Sealt liikus ta edasi, algul Helsingisse ja siis Turusse ning 12. detsembril väljus Venemaa piirest, sattudes teel laevale uppumisohtu (Vospominanija o Vladimire II'če Lenine. Tom pervyj. Vospominanija rodnjyx. Izdatel'stvo Političeskoj Literatury. Moskva, 1968, lk. 325). Aga ei uppunud. 13.–21. detsembrini (3. jaanuar 1908) oli ta Stockholmis, siis sõitis Berliini kaudu Genfi, kuhu jõudis 7. jaanuaril (25. det.) (Vladimir II'č Lenin. Biografičeskaja xronika, lk. 333, 335, 340, 344, 352, 355, 360, 363–366, 368, 371–374). Oma kohale oli liikunud ka lipp. Või ettur?

²⁵¹ EAA, f. 402, n. 1, s. 12084, l. 11. H. Eritš, E. Kuusik. Aleksander Kesküla inimese ja revolutsionäärina kaasaegsete mälestustes. – Ajalooline Ajakiri 1999, nr. 3/4, lk. 55.

²⁵² EAA, f. 402, n. 1, s. 12084, l. 11. Seega on ekslik väide (L. Ëringson. Tartuskij universitet v 1905 godu, lk. 20), nagu oleks A. K. kunagi Tartu Ülikoolist välja heidetud.

²⁵³ ERAF, f. 395, n. 5, s. 51, l. 31. Vt. ka M. Lepp. 1905. aasta järellained, lk. 121–122.

²⁵⁴ ERAF, f. 395, n. 5, s. 51, l. 31.

²⁵⁵ ERAF, f. 27, n. 1, s. 256, l. 52–53.

²⁵⁶ ERAF, f. 27, n. 1, s. 256, l. 157.

²⁵⁷ F. Kull. Mässumehi ja boheemlasi, lk. 34.

²⁵⁸ F. Kull. Mässumehi ja boheemlasi, lk. 73–74.